

TASVIRIY SAN'AT 5

*O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi
umumiy o'rta ta'lim maktablarining
5-sinfı uchun darslik sifatida tasdiqlagan*

Toshkent — «O'zbekiston» — 2015

UO‘K: 741(075)372.874

KBK 85.1я72

K 88

Taqrizchilar:

R. Rajabov – Nizomiy nomidagi TDPU «San’at» fakulteti dotsenti,
pedagogika fanlari nomzodi;

N. Boymurodova – Respublika ta’lim markazi bosh metodisti;

I. Rahmonov – Toshkent viloyati, Oqqo‘rg‘on tumanidagi
1-maktabning oliy toifali o‘qituvchisi

Kuziyev, Tursunali va boshq.

K 88 Tasviriy san’at. 5: Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 5-sinfi uchun
darslik/ T. Kuziyev, S. Abdirasilov, O‘. Nurtoev, A. Sulaymonov. –Tosh-
kent, «O‘zbekiston», 2015. – 128 b.

ISBN 978-9943-28-336-7

UO‘K: 741(075)372.874

KBK 85.1я72

Respublika maqsadli kitob jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan chop etildi.

ISBN 978-9943-28-336-7

© Kuziyev va boshq., 2015
© «O‘zbekiston» NMIU, 2015

1-d a r s. TASVIRIY SAN'ATNING IFODA VOSITALARI HAQIDA SUHBAT

(Reproduksiyalarni tahlil etish asosida)

Tasviriy san'atning ifodaviy vositalari va ifodaviy tilini tushunish va undan tasviriy-ifodaviy faoliyatda o'rinli foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Tasviriy san'atning ifodaviy tili sifatida kompozitsiya, chiziq, dog', rang, hajm, shakl, fazo, faktura tushunchalari, taniqli yirik musavvirlar asarlarining tahlili egallaydi va ular rangtasvir, grafika, haykaltaroshlik, san'atshunoslik asoslari bo'limlari orqali amalga oshiriladi.

Tasviriy san'atning ifodaviy vositalari sifatida rangtasvirda rang, surtma, chiziq, rang dog'lari, rangdor va yorug'lik kontrastlari, grafikada esa, chiziq, shtrix, kontur, tus, oq-qora dog'lardan foydalaniladi. Tabiatda har bir buyum va narsalar o'z rangiga ega. Bu ranglarda yorug'-soylar juda katta o'rin tutadi.

Rangtasvir ifoda vositalari

Rang havoning holati, fazodagi joylashuvi, boshqa rang tushlari ta'sirida o'zgarishi mumkin. Borliqning haqiqiy go'zallik boyligi – rang hisoblanadi.

Rassom turli-tumanlik kayfiyatini, rangdorlik his-tuyg'usi, bo'yoqlar birikmasi, iliq va sovuq ranglar monandligi orqali ifodalaydi va

Van Gog. «San-Maridagi dengiz»

R. Ahmedov. Yoz ne'matlari

M. Nabiyeu. Amir Temur portreti

asarlarida shodlik tuyg'usi, umid-orzular, xavotirlik, qayg'u-g'amginlik kabi insoniy hissiyotlarni ochib beradi.

Rangtasvir asari yaratishda rang surtmalari ifoda vositasi sifatida qo'llaniladi. Rassomlar rangtasvirda rang surtmalarining turli shakllardan foydalanadilar. Bu surtmalar rassomning ish uslubini belgilab beradi. Mashhur rassom Van Gog «San-Maridagi dengiz» asarini yaratishda rang surtmalarini o'rinli qo'llaganini ko'rishimiz mumkin.

O'zbekistonlik rassomlar rang surtmalaridan tasviriy san'atning ifodaviy vositasi sifatida manzara, naturmort janrlarida ham mahorat bilan ijod qilganlar. Musavvirlar M.Nabiyeuving «Amir Temur portreti», R.Ahmedovning «Yoz ne'matlari» mavzuyida ishlangan asarlarida rang surtmalari o'rinli qo'llanilgan.

Tasviriy san'atning rangtasvir turining asosi ranglar hisoblanadi. Rangtasvirda asarning emotsional ta'sir kuchini oshirish maqsadida uning mazmun va mohiyatidan kelib chiqqan holda, ranglarning issiq va sovuq turlaridan foydalaniladi.

O'. Tansiqboyev.
«Angren – Qo‘qon tog‘ yo‘li»

R. Choriyev. «Keksa»

Issiq va sovuq gammadagi ranglar ko‘proq manzara janrida qo‘llaniladi. Quyoshning botishi, issiq kun, yoz, kuz mavzulari issiq ranglarda tasvirlansa, qish, qor, ayozli kun manzaralari sovuq ranglarda tasvirlanadi.

Manzara janrida O‘.Tansiqboyevning «Angren – Qo‘qon tog‘ yo‘li» nomli asarini misol tariqasida keltirish mumkin. Portret janrida rassom R.Choriyevning «Keksa» portreti sovuq ranglar ustuvorligida ishlangan.

Rangtasvir san‘atining mashhur vakillaridan Leonardo da Vinchi, Rafael Santi, Rembrandt, Karl Bryullov, Anri Matiss, Albrect Dyurer, o‘zbekistonlik rangtasvir ustalaridan O‘rol Tansiqboyev, Abdulhaq Abdulloyev, Rahim Ahmedov, Malik Nabiye, Ro‘zi Choriyev, Javlon Umarbekov, Bahodir Jalolov, Alisher Mirzayev, Akmal Ikromjonov, Akmal Nur va boshqa bir qancha rassomlarni aytish mumkin.

Rangtasvir asarlarini yaratishda chiziq va rang dog‘lari ham ifoda vositasi sifatida foydalaniladi. Tushunarli bo‘lishi uchun bunga izoh berib o‘tamiz.

Chiziq – asarda biron-bir narsaning tashqi ko‘rinishini bo‘yoqlar bilan tasvirlangan konturi bo‘lsa, dog‘ esa, biron-bir narsaning rangli silueti, tusli tasviri hisoblanadi. I.Shishkinning «Ayoqli shimol», Sh.Abdurashidovning «Guljahon» nomli asarlari shular jumlasidan.

Sh. Abdurashidov. «Guljahon»

I. Shishkin. «Ayoqli shimol»

Rangtasvirda ifodaviy vosita sifatida rangdor va yorug‘lik kontrastlaridan ham foydalaniladi. Bunday jarayon mashhur rassom A. Kuindjining «Qayinzor» asarida dog‘ keskin och va to‘q munosabatlar orqali ifodalgan. O‘zbekistonlik rassomlar asarlarida ham bunday ifodaviy vositalarda bajarilgan ishlarni ko‘rish mumkin, masalan, A.Mo‘minov «Chorvoq kuy-lari», A.Mirzayev «Poshkurtli chevarlar» va boshqalar.

A. Kuindji. «Qayinzor»

A. Mo‘minov. «Chorvoq kuy-lari»

A. Mirzayev. «Poshkurtli chevarlar»

Grafikada ifoda vositalari

Tasviriy san'atning grafika turining ham o'ziga xos tasviriy-ifodaviy vositalari mavjud. Jumladan, tasvirlash chiziq (shtrix)lardan to'g'ri va o'rinli foydalanishni talab etadi. Ular o'z shakllariga ko'ra to'g'ri, qiya, yoysimon, to'liqsimon, aralash bo'ladi.

Ular tasvirlanayotgan buyumlarning shakli, konstruktiv tuzilishiga qarab qo'llaniladi. Masalan, sharning yorug'-soya qismini shtrixlash vositasida uning hajmini tasvirlashda yoysimon chiziq (shtrix)lardan foydalanish tavsiya etiladi, ya'ni tasvirning shakli, hajmi va obrazning xususiyatini ochib berishi uchun shtrix turlari turli joyda har xil qo'llaniladi.

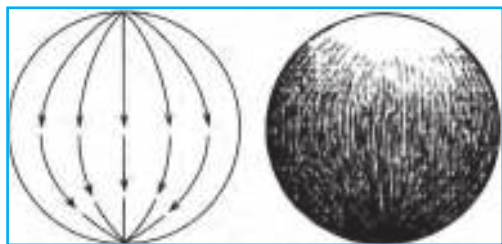
Grafik asarlar ta'sirchanligining ifodaviy imkoniyatlarini oshirish maqsadida qog'ozda tush bilan ishlash texnikasidan ham foydalanish mumkin.

Xitoy ishlash uslubi

Shtrixlash namunalari

Sharni shtrixlashda yoysimon shtrixdan foydalanish

Sharsimon narsalarni shtrixlash usuli

Shtrixlash usuli

Yuqoridagi rasmlarda ko'rsatilgan ishlarda shunday usul qo'llanilgan. Bu texnika xitoylik rassomlar orasida ommalashgan.

Grafika asari yaratishda shtrixlardan ifodaviy vosita sifatida qo'llaniladi. Rassomlar grafikada shtrixlashning turli shakllaridan foydalanadilar. Bu shtrixlar rassomning ish uslubini belgilab beradi. Masalan, rassom tomonidan «Ov qilayotgan mushuk» kompozitsiyasini yaratishda shtrixlar o'rinli qo'llanganini ko'rishimiz mumkin. Rassom Pablo Pikassoning «Tinchlik kabutari» nomli asari ham bunga yaqqol misol bo'la oladi.

«Ov qilayotgan mushuk» kompozitsiyasi

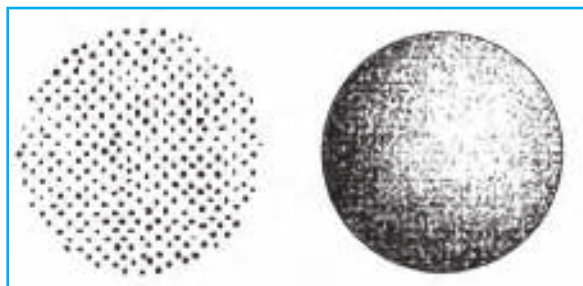

P. Pikasso. «Tinchlik kabutari»

Qiyasimon shtrixlash turlari

Sharni nuqtalar yordamida shtrixlash

Ninachini nuqtali
shtrixlar bilan ifodalash

Grafika asari yaratishda qiya shtrixlar ifodaviy vosita sifatida foydalaniladi. Bu qiya shtrixlar narsalarning fakturasini, qanday materialligini belgilab beradi. Masalan, kesilgan daraxt tanasining tasvirini ishlashda shtrixlar o‘rinli qo‘llanilganini ko‘rishimiz mumkin.

Grafik asarlarda nuqtalardan ham tasviriy-ifodaviy vosita sifatida foydalaniladi.

Daraxt. Tush

Naturmort. Qalam

Manzara. Flomaster

L. Ibragimov. «Uzumzor»

M. Sodiqov. «Ovul»

Tasviriy san'at asarlarining ifodaviy ta'sirini oshirish maqsadida turli materiallarni qo'llash mumkin. Masalan, tasvirlar tush, qalam, flomasterda mahorat bilan tasvirlangan.

Grafika mazmuni va tuzilishi bo'yicha rangtasvirga yaqin, ammo o'zining vazifasi va imkoniyatlariga egadir. Grafikaning rangtasvirdan farqli tomoni shundaki, asosiy tasvirlash usuli faqat bir xil tushdagi rasmlar (ya'ni, chiziq, yorug'-soya); undagi rangning o'rni nisbatan chegaralanganidadir.

J. Umarbekov. «Bobur»

Grafik rassomlar M. Kagarov, Q. Basharov, M. Sodiqov, A. Bobrov, F. Qambarova, G'. Boymatov, G. Sultonovalarning ijodlarini sanab o'tish mumkin.

Tasviriy san'atning ifodaviy vositalari uning turlariga qarab turlicha bo'ladi. Masalan, rangtasvirda asosiy vosita sifatida rang muhim rol o'ynasa, grafikada chiziq, oq-qora ranglar kontrasti, haykaltaroshlikda hajm, amaliy san'atda esa ritm, simmetriya, shakl va rangdan asosiy tasviriy vosita sifatida foydalaniladi. Ularning barchasi uchun xos bo'lgan asosiy vosita mavjud. Bu kompozitsiyadir.

Kompozitsiyada, eng muhimi, asarning kompozitsion yechimi, mazmundorligi, tasviriy vositalardan to'g'ri va o'rinli foydalanishi hisoblanadi.

Haykaltaroshlikda ifoda vositalari

Haykaltaroshlik asari yaratishda asosiy ifodaviy vosita sifatida hajm, plastika, material, fakturadan foydalaniladi. Haykaltaroshlikda asosiy ifodaviy vosita uning hajmi hisoblanadi. U har tomondan ko'rinadi. Haykaltaroshlikda ifodalanadigan asosiy obyekt – odam. Haykaltaroshlik insondagi qahramonlik, go'zallik, buyuklikni gavdalantiradi va abadiylashtiradi. U qanday materialda ishlashni o'ylangan g'oya va obrazga mos ravishda tanlaydi. Bu ishda tasodifiylik bo'lmaydi, chunki bitta ish –

*I. Jabborov. Amir Temur haykali.
Samarqand*

*J. Mirtojiyev. Shoir G'afur G'ulom
haykali. Toshkent*

yogʻochdan, ikkinchisi – marmartoshdan, uchinchisi – bronzadan yasaladi. Masalan, bronza materiali koʻproq mayda qismlar; yogʻoch esa, mayinlik xususiyati, marmar – samimiylik, tosh – obrazli umumlashtirib ishlash imkoniyatini beradi. Albatta, asar birdaniga materialda ishlanmaydi. Dastlab, haykaltarosh oʻz fikrlarini qogʻozda aniqlaydi, keyin uni loydan, plastilindan yoki gipsdan yasaydi. Undan keyin gʻoya asosida tayyorlangan eskizni tanlangan qattiq materialdan ishlashga oʻtiladi.

Monumental haykallar uzoqdan koʻrishga moʻljallangan. Bu borada respublikamizdagi barcha shaharlarda ulugʻ ajdodlarimizning haykallarini koʻramiz.

Oʻzbekistonda taniqli haykaltaroshlik sanʼatining mahoratli ustalaridan, ayniqsa, Abdumoʻmin Boymatov, Ilhom Jabborov, Jaloliddin (Ravshan) Mirtojiyev, Anvar Rahmatullayev va boshqa bir qancha haykaltaroshlarning asarlari koʻpchilikning eʼtiborini oʻziga tortadi.

Haykaltaroshlik ishlov berish usullari hamda tabiatda maʼlum hajmga ega boʻlgan detallar, shakllar orqali tasvirlanadi. Uning «Nafis haykaltaroshlik» turi ham mavjud. Bu usul haykaltaroshlikda

A.Rahmatullayev, L.Ryabsev.
Ulugʻbek haykali. Toshkent

J. Mirtojiyev. Yozuvchi Said Ahmad
va Saida Zunnunovalar haykali

maishiy plastika, deb ataladi. Nafis haykaltaroshlik buyumlari o'zining nafisligi, kichik o'lchamligi bilan ajralib turadi. Uni qo'lga olib ko'rish mumkin. Nafis haykaltaroshlikda chinni, sopol, yog'och, metall va toshlarning qimmatbaho turlari, fil suyagi kabilardan foydalaniladi.

Haykaltaroshlikning keng tarqalgan turlaridan biri – loy yoki plastilin bilan ishlash. Haykaltaroshlar haykal maketini, xalq amaliy san'ati ustalari o'yinchoqlar va mayda plastika tayyorlashda ushbu xomashyolardan foydalanadilar. O'zbekistonda turli o'yinchoqlar ishlaydigan xalq ustalari va kulollar – U. Jo'raqulov, A. Muxtorov (Samarqand), U. Umarov, A. Hazratqulov, M. Nazrullayev (G'ijduvon), B. Boisov, R. Matchonov (Xorazm), K. Turobov, Y. Ziyomuhamedov, A. Rahmatov, M. Rahimov, R. Orifjonov, A. No'monov, T. Miraliyev, A. Aminov (Toshkent), T. Tillaxo'jayev (Namangan), A. Xudoynazarov (Kattaqo'rg'on), B. Xalilov (Denov), M. Obloqulov (Urgut), aka-uka Hojimirolar (Andijon), X. Rahimova (Buxoro), Sh. Qalandarov (Xo'jayli)lar yaratgan asarlari tahsinga loyiqdir.

A. Muxtorov. «Xo'ja Nasriddin bozor kezadi»

B. Jalolov. «Chevar ayollar»

Amaliy san'atda ifodaviy vositalar

Amaliy san'atning ifodaviy vositalari uning xususiyatlariga qarab turlicha bo'ladi. Amaliy san'atda ritm, simmetriya, shakl va rangdan asosiy tasviriy vosita sifatida foydalaniladi. Masalan, naqqoshlikda asosiy vosita sifatida rang muhim rol o'ynasa, yog'och o'ymakorligida yog'och, mislikda sariq va qizil mis metall, kulolchilikda loy, kashtachilikda ipak iplar, zardo'zlikda baxmal bilan zar iplardan asosiy tasviriy vosita sifatida foydalaniladi. Ularning barchasi uchun xos bo'lgan asosiy vosita – bu kompozitsiya.

Amaliy bezak san'ati juda qadim zamonlarda paydo bo'lib, xalq hunarmandchiligi tarzida rivojlandi. Amaliy san'at naqqoshlik, ganchkorlik va badiiy bezakning boshqa ko'rinishlarida namoyon bo'ladi.

Qadimdan ota-bobolarimiz **naqqoshlik san'ati** bilan shug'ullanib, shuhrat qozonishgan.

O'zbek ustalari faqat uy-ro'zg'or buyumlari bilan cheklanib qolmay, balki uy-joy va jamoat binolarining devor va shiftlarini ham mohirona bezab kelganlar.

San'atning bu turida har bir xalq o'zicha ijod qiladi. Masalan, rus amaliy san'atida tekislangan yog'ochga usta o'simlik shaklidagi naqsh rasmini tushiradi, keyin unga maxsus bo'yoqlar beradi. U bir oz quriganidan so'ng bo'yog'i o'chib ketmasligi uchun ustidan bir necha bor tiniq lok surtiladi. O'zbek ustalarining ish uslubi boshqacharoq. Eskiz asosida duradgor tayyorlagan yog'och qutichaga yelim surtiladi. Jilvir qog'oz bilan tozalangan materialga bronza rang beriladi. Bronza ustidan ulgi asosida kompozitsiya tasviri tushiriladi. Uning ustiga qora bo'yoq surtib, naqsh ishlanadi. Naqshlar o'chib ketmasligi uchun bir necha bor toza lok surtiladi.

Naqqosh ustalardan A. Qosimjonov, Y. Raufov, T. To'xtaxo'jayev, A. Boltayev, S. Norqo'ziyev va J. Hakimovlar san'atning bu turida samarali mehnat qilib, shuhrat qozonishgan.

Amaliy san'at turlarida simmetriya muhim rol o'ynaydi. Simmetriya deyarli hamma janrlarda ishlatiladi va uni amaliy ko'rish mumkin. Simmetriya so'zi – aynan o'xshashlik (lotin. iden so'zidan olingan bo'lib, o'shaning o'zi, aynan ma'nolarini ifodalaydi) degani. Aynanlik o'zaro bir-biriga to'la

Sopol lagan.
«Musiqachilar»

Simmetrik ko'rinishdagi
asalari tasviri

muvofigligini ifodalaydi. Masalan: kulol R.Muhammadjonovning «Musiqachilar» nomli asari va asalari tasvirida simmetriyani ko'rish mumkin.

Shaklning tekislikka nisbatan bir xil joylashishi simmetriya markazi deb ataladi. Simmetriya markazi, o'qi yoki tekisligi atrofida aylantirilganda uning simmetrik elementlari bir-birining o'rnini to'la egallaydi. Simmetriyaning bir necha turlari mavjud bo'lib, ularning ichida eng soddasi aks simmetriya hisoblanadi. Simmetrik kompozitsiyaning alohida bir ko'rinishi esa naqshlardir. Tasvirni o'q bo'ylab biroz surilsa, naqshning barcha elementlari bir-birining ustiga tushadi. Amaliy bezak san'atida bunday simmetriyaning ikki turi ko'p tarqalgan. Ular tasmali, halqali va aylana (masalan, likopcha cheti naqshi) naqshlardir.

Naqqoshlikda simmetriyalar ko'p ishlatiladi. Simmetriya – yunoncha so'z bo'lib, «symmtria» – o'lchovdoshlik degan ma'noni bildiradi. Simmetrik – biror narsa, naqshning markaz chizig'i (o'q chiziqqa)ga yoki tekislikka nisbatan aynan muqobil joylashuvi, o'zaro o'xshashlik.

Naqqoshlikda simmetriya turlari mavjud. Ko'zguda aks etgan simmetriyani ko'zgusimon simmetriya deyiladi. Ko'zgusimon simmetriya amaliy san'atda muhim o'rin tutadi. Amaliy san'atda bezaklarning ko'pchiligi ko'zgusimon simmetriyaga asosan ishlanadi.

Ajdodlarimiz qo‘li va qalbi bilan yaratilgan Samarqandning Registon maydonidagi Sherdor madrasasi peshtoqidagi naqsh bezak simmetrik holda go‘zal tasvirlangan. Sherdor madrasasi peshtoqidagi bezaklarning har bir chizig‘i, shakli va ranglari o‘ziga xos sirli olamga ega. Sinchkovlik bilan qaralsa, simmetrik kompozitsiya turkumidagi assimetrik go‘zallikni ko‘rib, hikmatlar xazinasi topilgandek bo‘ladi.

Samarqand. Sherdor madrasasi peshtoqidagi bezaklar. XVII asr

Peshtoqdagi sher, quyosh, ohu, inson qiyofasi, rang, naqshlar simmetrik joylashgan bo‘lsa-da, shersimon yo‘lbarsning bir tomonidagi bitta tirnog‘ini tasvirlashda hikmatona tushirib qoldirilgan. Bu esa, inson hayotidagi xohish bilan imkoniyat har doim mos kelmasligi, ya‘ni «Bu dunyo, bir kam dunyo», ekanligiga ishora qilingan. Aytish joizki, har bir inson o‘zini anglab yashashi kerakligi uqtiriladi.

Amaliy san‘atda ritmning ko‘rinishi juda xilma-xildir. Buni naqqoshlikda, ganchkorlikda, yog‘och o‘ymakorligida turli san‘at asarlarida uchratish mumkin. Elementning asta-sekin, ma‘lum tartibda o‘zgarib borishi, naqshlarning murakkablashishida ko‘rinadi.

Ganchkorlik – O‘zbekistonda amaliy san’atning eng mashhur va qadimiy turlaridan biri. Ganchkorlik san’atida Buxoro va Toshkent ustalarining samarali mehnatlari tahsinga loyiqdir.

Avvallari devorlar o‘yma gulli pannolar bilan bezatilar, taxmonlar qirrasiga naqshlar o‘yilardi. Tokchalar esa, o‘ymakor yoki jimjima tavaqalar bilan yasatilar, xonaga nur va havo kirib turishi uchun deraza va eshik ustidan tuynuk qo‘yib, unga ganch va yog‘ochdan panjara o‘rnatilar edi. Hozirda qandil, navo, shift kabi me‘morchilik detallari ganchlardan tayyorlanmoqda. Shuningdek, madaniyat saroylari, klublar, teatr va uy-joy binolarining ichki va tashqi qismini bezashda ganchkorlikdan keng foydalanilmoqda.

O‘zbek ganchkorligining ajoyib namunasini Buxoro yaqinidagi Sitorayi Mohi Xosadagi «Oq uy»da, Toshkentdagi Alisher Navoiy nomidagi Davlat akademik katta teatrida ko‘rishimiz mumkin. San’atning bu ajoyib va murakkab turida Usta Shirin Murodov, Toshpo‘lat Arslonqulov kabi ustalar dong taratganlar.

Amaliy san’atning yog‘och o‘ymakorligi turi qadimdan mavjud bo‘lib, o‘zining boy an‘analariga ega. Yog‘och o‘ymakorligi asarlari eshik, deraza, quti, xontaxta, kitob tokchalari, qutichalar, qanddon, ustunlar, o‘yinchoqlarda o‘z aksini topgan.

O‘zbekistonning xalq amaliy san’atida **yog‘och o‘ymakorligi** salmoqli o‘rin egallaydi. Bu borada Xiva ustalarining ishlari maqtovgaga loyiqdir. Ularning asarlari o‘simlik shaklidagi elementlarning ko‘pligi va bo‘rttirib ishlanganligi bilan ajralib turadi. Toshkent ustalari esa, ko‘proq «girix» usulida geometrik ornamentlar yaratmoqdalar.

Yog‘och o‘ymakorligi san’atida musiq asboblari bezash ham alohida o‘rin egallaydi. Dutor, tanbur, tor va chang asboblari suyak sadaflardan qadab ishlangan chiroyli naqshlar kishini hayratda qoldiradi. Bu san’at hozirgi vaqtda Toshkentda keng rivojlangan.

Quticha

Lavh

Yogʻoch oʻymakorligida ritm aniqlik, zebolilik va jozibadorlikka erishishga yordam beradi. Oʻymakor naqqosh bu qonuniyatga asoslanib, oʻzidagi maʼlum bilim va malakalardan foydalanib, oʻz kompozitsiyasini yaratadi. Yangi naqshdagi ritm xarakterini aniqlashda usta oʻz his-tuygʻusiga ham suyanadi.

Yogʻoch eshik

Kompozitsiyadagi takrorlanish ritm naqsh kompozitsiyasidagi bir butunning tarkibiy qismini bir necha marta davriy takrorlanishidir. Ritmning turli-tumanligi har xil sharoitda elementlarning shakli va orasidagi masofaning kataligiga bogʻliq.

Davriy takrorlanishning uch koʻrinishi mavjud: oddiy takrorlanish, murakkab takrorlanish, juda murakkablashgan takrorlanish.

Oddiy takrorlanish bitta element takrorlanishidan hosil boʻladi.

Murakkab takrorlanish ikkita har xil elementlarning maʼlum tartibda takrorlanishidan hosil boʻladi.

Juda murakkablashgan takrorlanish bir necha elementlarning maʼlum tartibda takrorlanishidan hosil boʻladi.

Har uchala turdagi ritmni kompozitsiya chizishda shunday ishlatish kerakki, elementlar o‘zaro bog‘langan bo‘lishi va ular orasida qonuniyat borligi sezilib turishi kerak. Aks holda, chizilgan naqsh kompozitsiyasida tasodifiylik, tartibsizlik hosil bo‘ladi. Kompozitsiyada ritm bo‘lsa, u juda qiziqarli ko‘rinadi. Buni san‘at asarlarida ko‘rish mumkin.

O‘ymakorlik san‘atining ajoyib turlaridan biri – bu **miskarlik**. O‘zbek miskarligi san‘ati juda qadimdan shuhrat qozonib kelgan. Sariq va qizil misdan ishlangan turli xil xo‘jalik va uy-ro‘zg‘or buyumlari juda nozik shakllar bilan bezatiladi.

Bezatilgan mis asboblari Buxoro, Qo‘qon, Samarqand, Qarshi va Xiva shaharlarida ko‘proq yasaladi. Miskarlik bo‘yicha bu shahar ustalarining o‘ziga xos ishlash uslublari bor. Lagan, patnis, choy idish, oftoba va obdastalar miskarlikda eng ko‘p tarqalgan buyumlardir.

O‘zbek xalq amaliy san‘atining turlari ichida zeb-ziynat san‘ati bo‘lmish **zargarlik** alohida o‘rin egallaydi. Zargarlik buyumlarini ishlash juda nozik ish. Kumush, tilla, mis asosiy xomashyo hisoblanadi.

Mis
idishlar

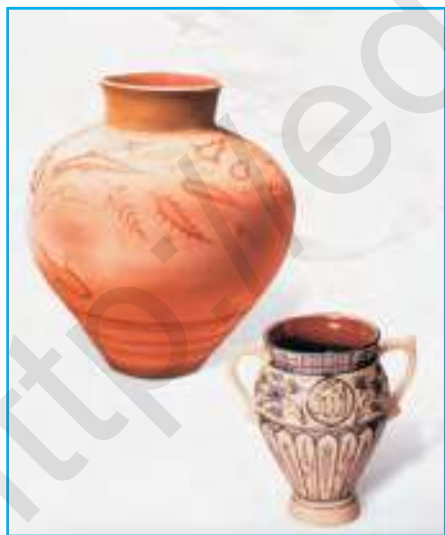
Zargarlik buyumlari

O'zbek zargarligi juda qadimiy tarixga ega. Eramizgacha bo'lgan I asrdan boshlab Ayritom, Afrosiyob, Dalvarzintepa, Xolchayon, Bolaliktepada haykallar, devor bezaklari orqali zargarlik san'ati rivojlanganligini ko'rish mumkin. Masalan, Xorazmda shishadan yasalgan sher va qurbaqa shaklidagi munchoqlar topilgan.

XIII–XIV asrlargacha zargarlik buyumlarida ko'pincha hayvonlar tasvirlangan bo'lsa, keyinchalik esa, arab yozuvlari kompozitsiyaga kirib, o'ziga xos ko'rinish berdi. XVIII asrda birinchi marta oltin tangalar ishlab chiqarila boshlandi. Zargarlik buyumlari oltindan, kumushdan va boshqa metallardan ishlandi.

XIX–XX asr boshlarida O'rta Osiyoda badiiy hunarmandchilik rivojlandi. Ko'pgina shaharlarda usta zargarlar bo'lib, ular maxsus mahalla-mahalla bo'lib yashaganlar. Shuning uchun zargar (zargaron) mahalla deb yuritilgan.

Birinchi darajali toshlar – olmos, sapfir, zumrad, yoqut, aleksandrit, oltin, platina, marvarid. Ikkinchi darajali toshlar – akvamarin, topaz, vorobevit, qizil turmalin, siron. Uchinchi darajali toshlar – nefrit, feruza, kordierit, agat, malaxit, billur va boshqalar.

Badiiy kulolchilik

Zargarlikda loyli o'choq, charm, o'ta chidamli loylar, payvand, naycha, temir qisqichlar, bolg'achalar, metall taxa, keskich asboblari, charxtosh, qoliplar, qaychilar ishlatiladi.

Tabiiy loydan turli idishlar yasab, ularga rang berish – bu amaliy san'atning **kulolchilik** turiga mansub. U juda qadim zamondan rivojlangan. Kulolchilik san'atiga sopol va chinni idishlar, shuningdek, loydan ishlangan o'yinchoqlar kiradi.

O'zbek kulolchilik buyumlarining bezak kompozitsiyalari o'simlik shakli va

geometrik elementlarga boyligi, xilma-xilligi, bo'yoqlar gammasining yorqinligi bilan ajralib turadi. Ularda feruza rang baxt keltiruvchi belgi sifatida ko'p ishlatiladi.

Kulolchilik O'zbekiston me'morchiligida ham keng qo'llangan. Madrasa, machit, karvonsaroy, hammomlarning peshtoqlarida, xona ichlaridagi devor bezaklarida kulolchilik san'atining namunalari o'z aksini topgan. Hozirda kulolchilikdan jamoat, turarjoy binolarini bezatishda keng foydalanilmoqda.

O'zbekiston kulolchilik san'atini rivojlantirishda kulollardan U. Jo'raqulov, M. Rahimov, U. Usmonov, I. Nazrullayev, A. Rahimov va boshqa qator ustalar o'zlarining salmoqli ulushlarini qo'shmoqdalar.

Amaliy san'atning keng tarqalgan va eng ommaviy turi **kashtachilik** bo'lib, u qadimiy an'analarga ega. O'zbek kashtachiligida guldasta, majnuntol, quyosh, ba'zan daraxt shoxlariga qo'ngan qushlar, hayvon va odam tasvirlarini ham uchratamiz.

O'zbekistonning eng qadimiy madaniyat o'choqlari hisoblangan Buxoro va Samarqand so'zanalari o'zining yorqin rangi, shakllarining turli-tumanligi va nihoyatda nozik tikilishi bilan farqlanadi. Shahrisabzlik ayollar tikkan kashtachilik buyumlari esa, ko'proq gilamni eslatadi.

O'zbek kashtachiligida do'ppi alohida o'rin egallaydi. Shahrisabzning gilam do'ppisi, Buxoroning zar do'ppisi, Farg'onaning chust do'ppisi, iroqi, duxoba va boshqa do'ppilar O'rta Osiyo xalqlari orasida keng tarqalgan. Do'ppi nusxalari ichida eng mashhuri chust do'ppilaridir. Qora atlas (yoki satin) ustiga ipak bilan tikilgan bodom guli (yoki qalampir), kizakka tushirilgan gullar do'ppiga nafislik baxsh etadi.

Do'ppilar

Zardo'zlik

Kashtachilik san'atidagi belbog', dast-ro'mol, sandalpech, bo'g'macha va turli to'rvachalar ham nafis bezatiladi.

O'zbek kashtachiligining an'analari hozirgi kunda ham davom ettirilib, muvaffaqiyatli rivojlanmoqda. Keyinchalik kashtachilik san'atida kishilar portretini aks ettirish ham paydo bo'ldi.

O'rta Osiyo xalqlari qadimdan o'zlarining **zardo'zlik** san'atlari bilan faxrlanadilar. Zardo'zlikda asosiy material sifatida zar iplar va baxmaldan foydalaniladi. Ustalar zar tikishning ikki turini qo'llashadi. Birinchisi, fonni zar bilan tikib to'ldirish va ikkinchisi – naqshlarni zar bilan tikib to'ldirish. Chevarlar ornamental va sujetli

kompozitsiyalarda, ko'pincha, o'simliklarni tasvirlashadi: gullar, barglar, bodom tuplari, paxta shular jumlasidandir. Keyingi vaqtlarda zardo'zlik buyumlarida jonli narsalar tasvirlanadigan bo'ldi. Qadimdan zardo'zlik Buxoro va Samarqand shaharlarida keng rivojlangan. So'nggi davrda zardo'zlik ustalarining sharoitlari yaxshilanishi natijasida, ishlari ijodiy yo'nalish oldi. Natijada har xil sovg'a va ommaviy zardo'zlik buyumlari yaratila boshlandi. Hozirgi kunda zardo'zlik buyumlari Buxoro, Samarqand va boshqa viloyatlardagi maxsus zardo'zlik fabrikalarida ko'plab ishlab chiqarilmoqda.

Dizayn san'atining ifoda vositalari

Tilimizda «dizayn» atamasi paydo bo'lganiga ko'p bo'lgani yo'q. Dizayn – Ingliz tilidan olingan so'z bo'lib, chizma, rasm, loyiha ma'nolarini anglatadi. Dizayn – yasash, ixtiro tushunchalarini; dizayner – rassom, konstruktor; dizayn-shakli – buyumning tashqi shakli ma'nolarini bildiradi.

Mashhur italyan arxitektori va dizayneri D.Ponti, dizaynning maqsadi go'zal shakllar, qulay va chiroyli buyumlar yaratishdan iborat, deb hisoblaydi.

Dizayn san'ati uch turga, ya'ni: me'morlik dizayni (interyer, eksteryer, landshaft), sanoat dizayni (og'ir va yengil sanoat), nashriyot dizayni (jurnal, gazeta, kitob, tabriknomalar)ga bo'linadi.

Dizayn badiiy loyihalashning asosiy vazifalariga ramziy belgilar, qadoqlash qutilari, yodgorlik buyumlari, turli kostumlar, reklamalar, mebel, yoritish asboblari, bolalar o'yini kompleksi, interyer va eksteryerning badiiy eskiz va maketlarini tayyorlash kiradi.

Mebel

Maketlar

Bolalar o'yini kompleksi

Interyer jihozlari

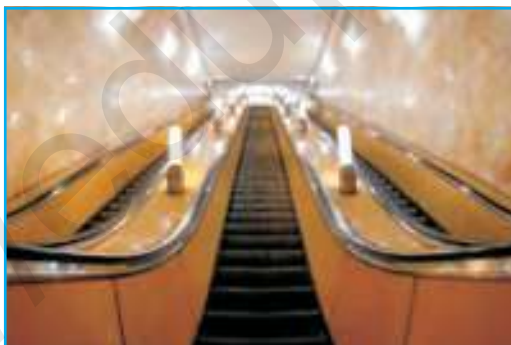
Liboslar dizayni

Masalan, «buyumlar dizayni», «avtomobillar dizayni», «liboslar dizayni» va boshqalar.

Dizaynerlar metro bekatlari arxitekturasini, vagonlarni, yozuvlarning katta-kichikligini, eskalatorlarning shaklini hal qiladilar. Natijada, O'zbekiston metrosi va uning qulay vagonlari, stansiyalarining yorug' va chiroyli bezatilgan zallari shakllandi.

Metropolitan

Eskalator

Bugungi kunda hayotimizning hech bir sohasini, jumladan, ta'lim tizimini ham axborot texnologiyalari hamda uning asosi bo'lgan kompyuterlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Texnika yo'nalishidagi turli-tuman dizaynerlik san'atining namunalarini ko'rishimiz mumkin. Serquyosh O'zbekistonda dizayn ham o'zining mahal-

Badiiy loyihalash

Avtomobil dizayni

liy belgilari bilan farq qiladi. Masalan, Andijondagi Asaka avtomobil zavodining konstruktorlik byurosi o'zining yetakchi dizaynerlari kuchi bilan avtomobilning bir nechta modellarini yaratdi.

Hozirgi kunda «GM O'zbekiston» qo'shma korxonasida mashhur «Chevrolet» markasi asosida «Malibu», «Captive», «Lacetti», «Cobalt», «Nexia», «Spark», «Damas» rusumidagi avtomobillar ishlab chiqarilmoqda.

Dizayn san'atining turlaridan biri – bu badiiy konstruksiyalash. Bunda o'quvchilar har xil ko'rinishga ega bo'lgan qutilarga badiiy bezak berib, uni jihozlaydi, shu bilan birga, bayramlarga bag'ishlangan otkritkalar, turli shakldagi sovg'a-salom uchun qutichalar tayyorlashadi.

Tasviriy va amaliy san'atning turlari bo'yicha ifodaviy vositalar haqida nazariy ma'lumotlarga ega bo'ldik. Ularning barcha turlari uchun xos bo'lgan asosiy vosita – bu kompozitsiya.

Kompozitsiyada, eng muhimi, asarning kompozitsion yechimi, mazmumdorligi, tasviriy vositalardan to'g'ri va o'rinli foydalanish hisoblanadi.

Kompozitsiya tuzishda ifoda vositalari

Kompozitsiya tuzishdan maqsad – mavzuga muvofiq keladigan elementlarni tanlab olib, ularning qismlari o'rnini almashtirish, yangi detallar kiritish orqali original mazmunni ifodalovchi ijodiy ishlarni bajarishdan iborat. Kompozitsiyaning asosiy vositalari, tushunchalari va ularning ifodalanishi haqida to'liq ma'lumot olinadi. Masalan, kompozitsiya vositalaridan biri – format hisoblanadi, uning uchta ko'rinishi mavjud: yotiq holati (gorizontal), tik holati (vertikal) va kvadrat shaklida bo'ladi.

Rassomlarning turli holatdagi formatda tasvirlangan asarlari, masalan, R. Ahmedovning «Anorlar», S. Abdullayevning «Navoiy va Husayn Boyqaro», N. Oripovanning «Bahor», A. Kuindjining «Qayinzorda» kompozitsiyaning ifoda vositasi tahliliga misol bo'la oladi.

Kompozitsiya vositalaridan biriga makon tushunchasi kiradi, ular ko'p planli va bir planli ko'rinishda bo'ladi.

Vositalardan yana biri, kompozitsiya markazi – mutanosiblik, dinamika va statika, rang, yorug'-soya, kontrast, ritm, dekorativlik va yaxlitlik kabi tushunchalarni o'z ichiga oladi.

O'zbekiston rassomlari ijodida barcha kompozitsiya ifoda vositalarini kuzatishimiz mumkin.

R. Ahmedov. «Anorlar»

S. Abdullayev. «Navoiy va Husayn Boyqaro»

N. Oripova. «Bahor»

P. Benkov. «Dugonalar»

G'. Abdurahmonov. «Sijjakda kuz»

Y. Salpinkidi. «Xumson»

Estetik kashfiyotlarni Mikelanjelo, Titsian, Rembrandt, T.Yablonskaya, A.Savrasovning o‘lmas asarlarida kompozitsiya tuzilishi, badiiy vositalar yordamida aks etganini ko‘rish mumkin.

1. Tasviriy san’atning qanday ifodaviy vositalarini bilasiz?
2. Tasviriy san’atning ifodaviy tili haqida so‘zlab bering.
3. Rangtasvir turining asosiy tasviriy vositalariga nimalar kiradi?
4. Grafikada o‘ziga xos tasviriy-ifodaviy vositalarni misollar bilan tushuntirib bering.

5. Haykaltaroshlikda hajm vosita sifatida qanday ahamiyatga ega?
6. Amaliy san'atning ifodaviy vositalari haqida nimalarni bilasiz?

Topshiriq. Tasviriy san'atga oid materiallarni yig'ishni davom ettirish. Yashash joyidagi san'at asarlari (grafika, rangtasvir, haykal, amaliy san'at asarlari)ni kuzatish va ularning badiiy obrazini tahlil qilish.

2, 3-darslar. QALAMDA TURLI CHIZIQ (SHTRIX)LAR YORDAMIDA TASVIRIY OBRAZLAR YARATISH

Tasviriy san'at turlarining asosi qalamtasvir hisoblanadi. XVIII asrdan boshlab «Qalamtasvir» tushunchasi chiziqlar yordamida obraz yaratish sifatida tasvirni belgilovchi termin bo'lib hisoblanadi va barcha tasviriy san'at turlaridagi narsa(buyum)ning shakli, o'lchami, tuzilishi va xarakterini belgilab beruvchi muhim xususiyatlari bilan namoyon bo'ladi. Qalamtasvir xususiyatlarini chuqurroq o'rganish uchun tasvirlash shartli ravishda bir necha turlarga bo'linadi.

Tasviriy san'atda nuqta, chiziq va shtrix eng asosiy vazifani bajaradi. Ularsiz hech qanday rasmni tasvirlab bo'lmaydi, shu sababli ularning amaliy bajarilishini alohida ko'rib chiqamiz.

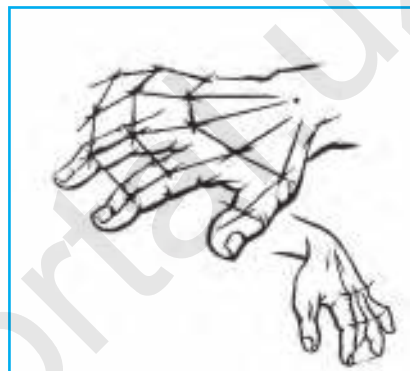
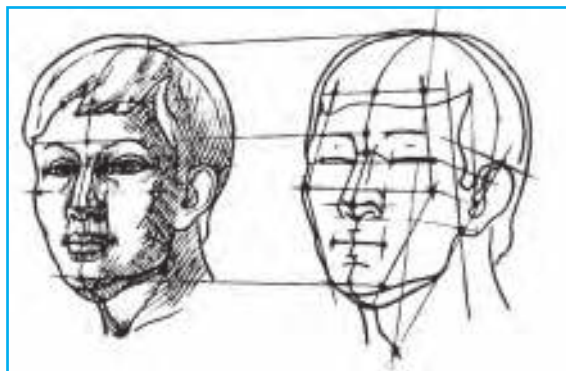
Nuqta. Qog'oz yuzida tasvirlanayotgan chiziq nuqtalardan iborat. Agarda bitta nuqta qora dog' sifatida qabul qilinsa, ikkita nuqta orasi-ning tutashtirilishi natijasida chiziq yoki biron-bir buyumning qirradi hosil bo'ladi. Tekislikdagi bir necha nuqtalarni bir-biri bilan tutashtirsak, biron-bir buyumning umumiy shakli paydo bo'ladi.

Tasviriy san'atda, ayniqsa, qalamtasvirda qo'llaniladigan nuqtalar tayanch nuqta deyiladi. Shu tayanch nuqtalar orqali buyum shaklining konstruktiv tuzilishi hosil bo'ladi.

Masalan, tasvirdagi odam boshining tayanch nuqtalari konstruktiv qurilishida asosiy o'rindaligi ko'rsatilgan: engak (dahan) ko'tarmasi, burun, qosh o'rtasi va peshona nuqtalari umumiy boshning profil chizig'ini tasvirlab, konstruksiyasini qurishda katta yordam beradi. Boshlanishida bunday tayanch nuqtalar ko'plab ishlatiladi. Masalan, ikki yonoq suyagining tayanch

nuqtalari bilan engak (dahan) ko'tarmasining nuqtalari umumiy yuzning old tomoni tekisligini hosil qiladi.

Tayanch nuqtalar, shu bilan bir qatorda, qoralama chizgilar tasvirlashda ham ko'p qo'llaniladi hamda chiziqli tasvirlashning boshlang'ich asosi bo'lib hisoblanadi.

Chiziqli tasvir. Chiziq har bir buyumning shakl chegarasini belgilab, uning markaziy o'qlari bilan yordamchi chiziqlarida ham bo'ladi.

Chiziqlardagi nuqta harakatsiz, nuqtadan chiziqlarga tutashtirilganda esa, chiroyli egiluvchan ma'lum bir mazmunli shakl hosil bo'ladi. Chiziqlar

P. Pikasso. «Pyero»

A. Matiss. «Ayol portreti»

ayrim joyda yo‘g‘on, ba’zida ingichka, hattoki ko‘rinar-ko‘rinmas ham bo‘ladi va yorqin plastik egiluvchan izlar hosil qiladi.

Rasm chizishda tasvirlashning asosiy ikkita turi mavjud.

Chiziqli tasvirlash. Har bir davrda chiziqli tasvirlashning mohir ustalari bo‘lgan.

Masalan, Leonardo da Vinchi, Rafael Santi, Renato Guttuzo, Pablo Pikasso va boshqalar shular jumlasidandir.

Ular chiziqli tasvirlash orqali insonlarning ichki dunyosini, falsafiy fikrini talqin qila olganlar.

Buyuk rassom Pikassoning «Pero» asari chiziqli tasvirlashga misol bo‘la oladi. Rassom yuqori dinamik harakatni, plastik egiluvchanlik, odamlarning ichki ruhiy kayfiyatini mohirona ko‘rsata olgan.

Tusli tasvirlash. Eng asosiysi chiziqli tasvirlash. Chunki tusli tasvirlash (shtrixlash yordamida bajariladi) chiziqli tasvirdan keyin bajariladi.

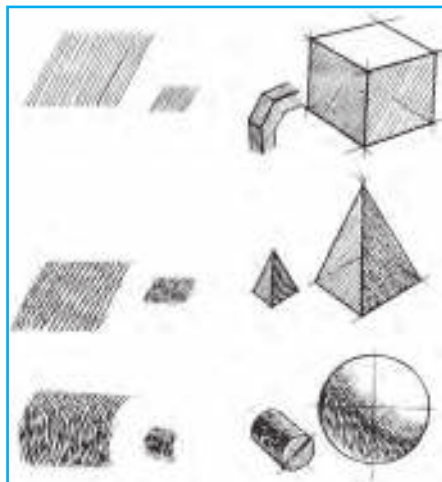
Shtrix. Shtrix bilan chiziq orasida farq bor. Chiziq haqida yuqorida qayd qilinganidek, biron-bir buyumning chegarasini yaratsa, shtrix shu buyumning yorug‘ soylarining och-to‘qligini ko‘rsatib, uning hajmini yaqqol tasvirleydi.

Shtrix ko‘p qirrali umumiy chiziqlarning yig‘indisi bo‘lib, ularning yo‘naltirilib tasvirlanishi buyumning shakliga va kattakichikligiga bog‘liq. Shu sababli shtrixlash buyum shakliga qarab qo‘llaniladi.

Shtrixlarning bir necha turlari mavjud, ular quyidagilar: bir yo‘nalishdagi to‘g‘ri

R.Ahmedov.
«Nigora portreti»

Shtrix turlari

Qalam chizgilar

Y. Kruglikova.
M. Svetayeva portreti

shtrixlar, yotiq shtrixlar, aylana shakldagi shtrixlar va boshqalar. Bulardan – yotiq shtrixlar ko‘proq qo‘llaniladi.

Shtrixlarning kenglikni, chuqurlikni tasvirlashda ham o‘z o‘rni bor. Oldingi qatorda joylashgan shtrixlar aniq ifodalansa, olisdagi chiziqlar uzoqlashgan sari bir-biri bilan tutashib, fazoviy kenglikni tasvirlaydi. Bu holat ko‘proq tasvirlovchining tajribasi yoki mohirligiga bog‘liq.

Shtrix chiziqlar oralig‘i bir-biriga yaqin joylashtiriladi. Kichik hajmdagi tasvirlar yoki tasvirlanayotgan buyumning mayda qismlari qisqacha shtrixlar bilan bajariladi. Masalan, rassom A. Abdullayev odam boshini tasvirlashda qisqacha shtrixlardan foydalangan.

Uzunroq shtrixlar ko‘proq katta hajmli tasvirni, tekisliklarni, soyalarni yoki qoralama rasmlarni chizishda qo‘llaniladi.

Tasvirda tus shtrixlar yig‘indisi bilan ko‘rsatiladi. Buyum tusi, uning fakturasi shtrixlar yordamida ko‘rsatilib, vazifani tugallash vaqtida asosiy o‘rinni egallaydi.

Ayrim buyumlar sharpasi va tashqi ko‘rinishi orqali xarakterli. Shuning uchun bunday ko‘rinishlarni tasvirlashda ayrim holda tusli tasvirning oddiy turi tanlanadi, bu esa, **siluet** deb nomlanadi, ya‘ni bir xil tekis tus bilan qoplanib, tashqi ko‘rinishi chiziq orqali bajariladi.

Qalamda turli chiziq (shtrix)lar yordamida tasviriy obrazlar yaratish boshqa janrlar qatorida, naturmort ishlashda ham qo‘llaniladi.

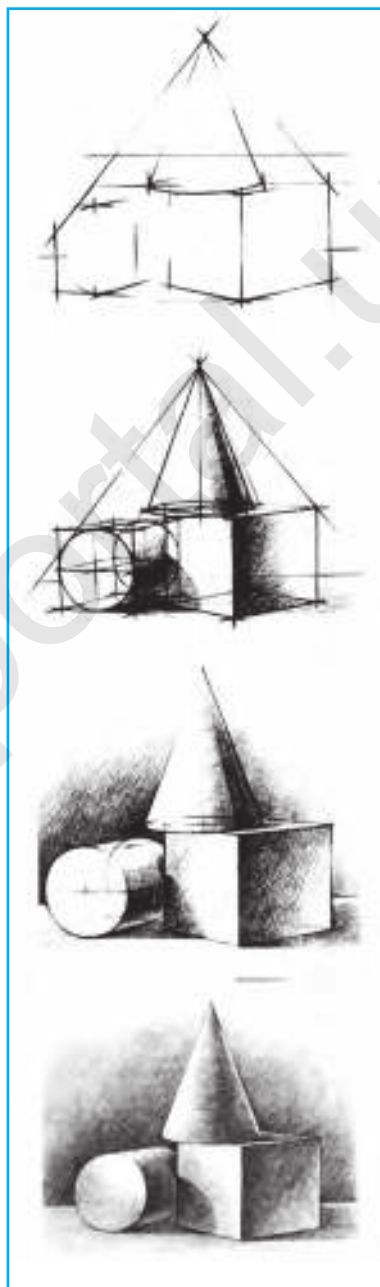

Geometrik shakllardan tuzilgan naturmortning bosqichli qalamtasvirini tasvirlashda kuzatish, borliqni o'rganish, hajmli buyumlarni qog'oz yuzasida tasvirlash jarayonida fazoviy holat haqidagi tushunchalar va tasavvurlar shakllantiriladi. Tasvirlash jarayonini 4 bosqichga ajratish mumkin.

1-bosqich. Qo'yilmaning tuzilishiga qarab qog'oz varag'i tik yoki yotiq holatda bo'lishi aniqlab olinadi. Buyumning tashqi ko'rinishi kuzatilib, qo'shimcha chiziqlar yordamida geometrik shakllar tarzida belgilanadi hamda amalda qanday maqsadlarda ishlatilishi tahlil qilinadi. Buyum bo'yining eniga nisbati aniqlanadi. Buyumning tashqi ko'rinishida joylashgan umumiy belgilari – **abrasi ko'rsatiladi.**

2-bosqich. Buyumning umumiy shakli va tasvirning nisbati, o'lchami hisobga olinib, qog'ozda uning joylanishi aniqlanadi. Buyumning asosiy nisbatlari, uning o'lchami, konstruktiv qurilishi hamda perspektiv qisqarish qoidalariga rioya qilgan holda tasvirlanadi.

3-bosqich. Narsaning asosiy qismi va mayda bo'laklarining o'zaro joylashuvi aniqlanadi. Tasvirlashda qo'llanilgan yordamchi chiziqlar o'chirib tashlanadi va qo'yilmadagi narsalar bilan chizilgan rasm taqqoslab ko'riladi. Rasmdagi narsalarning yorug'-soyasining katta qismlari shtrixlanib, och-to'qligi aniqlanadi. Tasvirlangan

Naturmort bosqichi

narsadagi yorug‘, yarim soyasi, shaxsiy soyasi, refleks, shu‘la qismlari oxiriga yetkaziladi.

4-bosqich. Shakllarning xarakteri, fakturasi ko‘rsatiladi va ish butun bir yaxlitlikka keltirilgan holda tugallanadi.

1. Chiziqlarning qanday turlari mavjud?
2. Chiziqli va tusli tasvirlash deganda nimani tushunasiz?
3. Shtrix nima? Siluet nima?

Topshiriq. Qalamda turli chiziqlar yordamida tasvirli obrazlar bajarish.

SUVOSTI SALTANATI TASVIRINI CHIZISH

Insoniyat qadimdan hayvonot olami va tabiat bilan chambarchas bog‘liq holda hayot kechirib keladi. Shuning uchun musavvirlar azaldan tabiat go‘zalliklarini, hayvonot olamini jonli bo‘yoqlarda tasvirlab, kishilarga ma‘naviy ozuqa berishga harakat qilganlar. Shunday musavvirlar borki, ular ko‘proq hayvonot olamini o‘z asarlarida tasvirleydilar. Bunga A.Matissning «Qizil baliqlar» asari va G‘.Abdurahmonovning «Baliqli naturmort» asarlari misol bo‘la oladi.

Taniqli rassomlarimiz tomonidan yaratilgan ushbu asarlarni kuzatganimizda bevosita tabiatga bo‘lgan munosabat va unga bo‘lgan qiziqishlar o‘zgaradi.

Albatta, suvosti saltanatida turli xil baliqlar, suv toshbaqalari, suvosti o‘simlik va jonivorlari yashaydi. Berilgan rasm orqali tasviriy obraz kom-

pozitsiyasini tasavvur qilib, qalamda yaratishga harakat qilamiz. Suvosti saltanati to‘g‘risida barchangiz yaxshi tasavvurga egasiz. Suvosti baliqlari rasmini ishlash nihoyatda zavqli. Biz baliq tasvirini bosqichma-bosqich chizish orqali amalga oshiramiz.

Birinci bosqichda baliqning tasvirini qog'ozga yordamchi chiziqlar orqali to'g'ri joylashtiramiz. Chiziqli tasvir tayyor bo'lgandan so'ng uni yana bir bor reproduksiyalardagi rasmlar bilan solishtirib ko'riladi. Aniqlangan kamchiliklar tuzatiladi.

Ikkinchi bosqichda esa, baliqning tangachalari, dumi, qanotlarini yengil chiziqlarda bajariladi.

Uchinchi bosqichda esa, baliqning yorug'-soya joylari aniqlashtirilib, shtrixlar beriladi.

To'rtinchi bosqichda, baliq tanasining hajmdorligi, xarakterli joylari, soya, yarim soyalar, ular orasidagi o'zaro bog'lanishlar nihoyasiga yetkaziladi. Baliqning bosh qismidagi soyaroq joylari to'qlashtirib chiqiladi, pastki qismlari och tusda nafis qilib ishlanadi. Mayda qismlar esa, qalamda qayta pardozlab chiqiladi.

Suvosti saltanatiga bag'ishlangan rasmlar ko'rgazmasi tashkil etiladi va ular tahlil qilinadi.

1. Suvosti saltanati to'g'risida nimalarni bilasiz?
2. Suvosti jonivorlaridan qaysi birlarini bilasiz?
3. Baliqlar bizga qanday foyda keltiradi?
4. Akvariumda baliqning qaysi turlarini saqlash mumkin?
5. Zararkunanda baliqlar ham bo'ladimi? Ular qaysilar?

Topshiriq. Suvosti jonzotlaridan tasviriy obraz yaratish.

4-d a r s. OQ VA QORA RANGLARDAN GRAFIK RASM ISHLASH

Oq va qora ranglar birikmasiga asoslangan chiziqli tasvirlar ham grafika san'at turiga kiradi. Grafika yunoncha «grapho» so'zidan olingan – «chizaman, yozaman, rasm chizaman», degan ma'noni bildiradi.

Grafik rasm ishlashda, asosan, ikkita oq va qora ranglardan foydalaniladi. Turli grafik rasm ishlash vaqtida xususiyatlariga ko'ra, qora rangdan quyuq, qalin, qayg'uli joylarda, oq rangdan esa, tiniq va nozik, ulug'vor va shodlik kayfiyatini tasvirlashda qo'llaniladi. Oq va qora ranglar bir-biriga nisbatan qarama-qarshi ranglardir.

Qora rangdagi ot

Oq va qora rang. Zebra

Berilgan rasmda ikkita – oq va qora ranglar orqali hayvon tasviri ifodalangan. Rassom ikki rang bilan hayvonning kayfiyatini, ajoyib shaklini va harakatini to'g'ri tasvirlay olgan va qarama-qarshi bo'lgan oq va qora ranglardan mahorat bilan foydalangan. Qora otning silueti oq fonda aniq ajralib turadi. Siluet tasviriy san'atning turi sifatida juda qadim zamonda – eramizdan avvalgi VI asrda paydo bo'lgan. Biroq, bu san'at XVIII asrning birinchi yarmida Fransiyada Eten de Siluet nomi bilan qaytadan vujudga keltiriladi.

Oq va qora ranglardan grafik rasm ishlashda ayol siluetchilar orasida Yelizaveta Byomning ijodi alohida ahamiyatga egadir. Uning «Bolalar hayotidan siluetlar» nomli taniqli kitobi nashr etilgan. Mana shu kitobdan ayrim grafik rasmlarni ko'rishimiz mumkin.

To'quvchi qiz

Kapalak ushlayotgan qiz

Keyinchalik, XX asrda qora siluetli rasmlar ishlash rassom Y.S. Kruglikovanning diqqat-e'tiborini o'ziga tortadi.

Grafik rasmda xotirjam, o'ychan holatlarni ifodalovchi manzarani tasvirlashda, albatta, ravon, xotirjam, aylanasimon, siniq, qiyshiq chiziqlardan foydalaniladi. Daraxt obrazini tasvirlashda vertikal va gorizontol holatdagi chiziqlar yordamida uning shox-shabbalari, tana shakllari ifodalanadi.

Daraxt manzarasi

Daraxt

Endi hayajonli, jo'shqin, jiddiy ko'rinishdagi manzara kompozitsiyasini chiziq va oq-qora usulda tasvirlashni o'rganamiz.

Qarag'aylar. Tush, pero

Olma daraxti. Tush

Bu «Qarag'aylar», «Olma daraxti» tushda ishlangan kompozitsiyani bajarishda chiziq va yorug'-soyaning turli shakllaridan, qalinlashtirilgan chiziqlar va ularning turli yo'nalishlaridan foydalanilgan.

Egilgan qayinlar

Albatta, grafik rasm ishlash uchun xotirjam, tinchlik holatini ifodalovchi manzarali joy tanlanadi. Tasvirlanadigan manzara joyini diqqat bilan kuzatib, so‘ng chizishga harakat qilamiz. Biz tabiatning manzara tasvirini bosqichma-bosqich chizish orqali amalga oshiramiz.

Birinchi bosqichda – manzaraning tasvirini qog‘ozga yordamchi chiziqlar orqali to‘g‘ri joylashtiramiz. Chiziqli kompozitsiya tasviri tayyor bo‘lgandan so‘ng, uni yana bir bor natura bilan solishtirib ko‘riladi. Aniqlangan kamchiliklar tuzatiladi.

Ikkinchi bosqichda – manzaraning yorug‘-soya joylari aniqlashtirilib, yengil chiziqlar orqali shtrixlar yuritiladi.

Uchinchi bosqichda – manzaraning och-to‘qlik joylaridagi tusli munosabati aniqlashtiriladi.

To‘rtinchi bosqichda – manzaradagi daraxtlar hajmdorligi, xarakterli joylari, soyalari, ular orasidagi o‘zaro bog‘lanishlar nihoyasiga yetkaziladi. Qalin soyali joylari to‘qlashtirib, umumlashtiriladi.

Dars oxirida bolalar ishlagan rasmlardan ko‘rgazma tashkil etiladi va ular tahlil qilinadi.

1. Oq va qora ranglar birikmasi qaysi san‘at turiga kiradi?
2. Grafika qanday ma‘noni anglatadi?
3. Siluet nima va u qachon paydo bo‘lgan?

Topshiriq. Oq va qora ranglardan naturmort kompozitsiyasini ishlash.

5-d a r s. XOTIRJAM, O‘YCHAN HOLATLARNI IFODALOVCHI MANZARANI TASVIRLASH

Tasviriy san‘atda tabiat ko‘rinishlarini ifodalaydigan janr – bu manzara. Unda, asosan, tabiat, tog‘, ko‘l, dala va shahar ko‘rinishlari aks ettiriladi. Manzarachi rassom o‘z asarlari orqali tabiatga bo‘lgan munosabatini, his-tuyg‘ularini, xotirjam, o‘ychan holatlarni ifodalaydi. Tasviriy san‘atda manzarachi rassomlar: A.Savrasov, I.Shishkin, I. Levitan, O‘.Tansiqboyev, N.Karaxan, R.Temurov, G‘.Abdurahmonov va boshqalarni ko‘rsatish mumkin.

Manzara janri birmuncha murakkab bo‘lganligi sababli, dastlab, tabiatdagi ba’zi bir narsalarning alohida qismlarini, biror-bir bo‘lagini o‘ziga

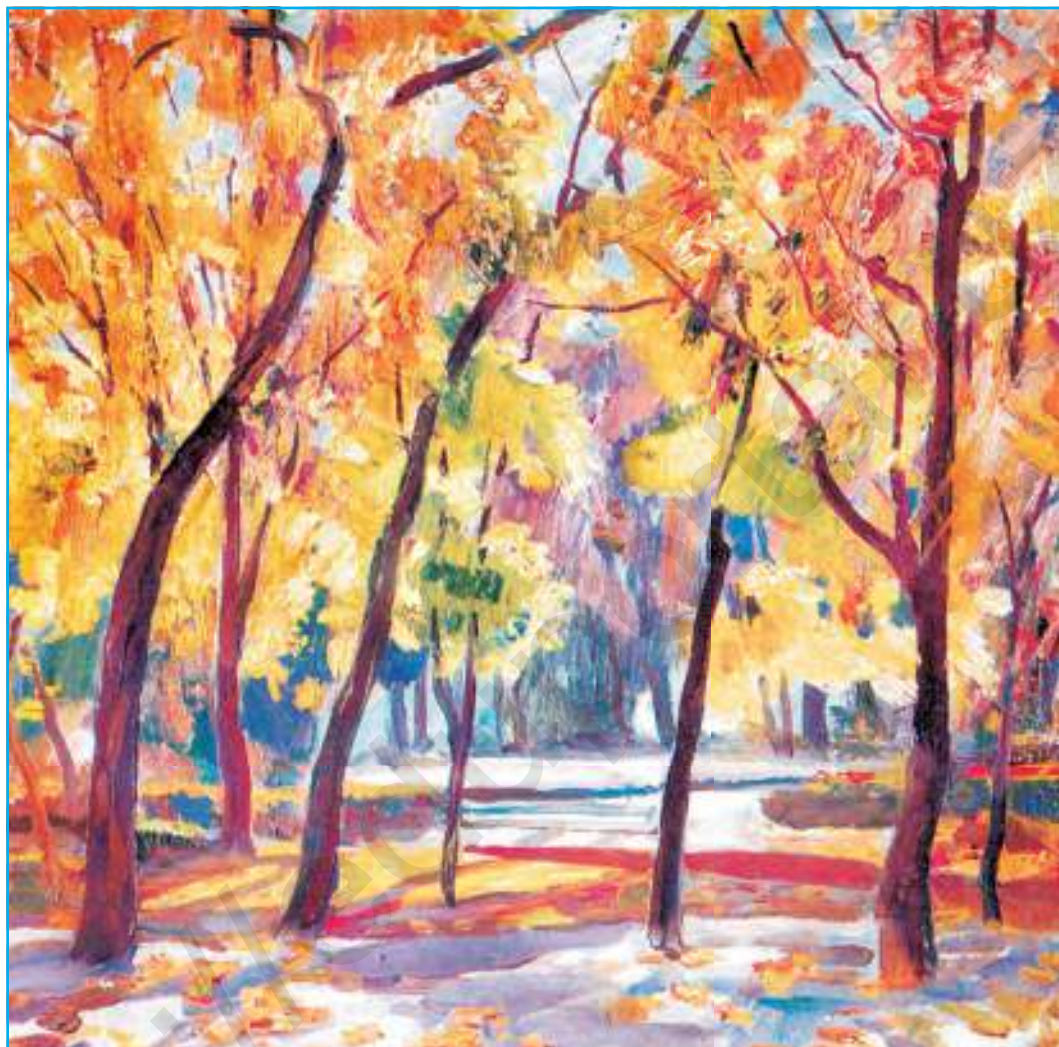
O'. Tansiqboyev. «Oloy»

qarab tasvirlash nihoyatda foydalidir. Masalan, daraxt tanasi, novda, shox-shabba va hokazolarni chizish mumkin.

Bunda narsalarning xarakterli belgilari, bo'laklarning nisbati, yo'nalishini to'g'ri tasvirlashga harakat qilish kerak. Keyinchalik esa, biror-bir daraxtni osmondagi bulutlar bilan birgalikda chizish kabi vazifalarni bajarib, asta-sekin butun manzara ko'rinishini chizishga o'tiladi. Bunday ishlarni avval qalam, so'ngra bo'yoqda bajarish kerak. Manzara ishlashda yaqin, o'rta va olisdagi narsalar, asosan, uchta ko'rinishda joylashtiriladi.

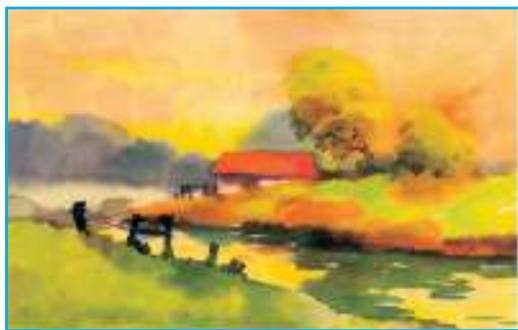
Yaqin ko'rinishdagi narsalarni aniqroq, olisdagi narsalarni ochroq chiziladi. Bu ko'rinishlarni to'g'ri tasvirlash uchun, avvalo, manzarani sinchiklab kuzatish va uni tasvirlaganda uzoqdagi narsalarning yaqindagiga nisbatan kichik bo'lishini hisobga olish kerak va havo perspektivasi qoidasiga ko'ra, uzoqdagi narsalar rang va tus jihatdan yaqindagilarga nisbatan xiraroq va ochroq ko'rinadi.

Tabiatning biron-bir holatini tasvirlash uchun, avvalo, ko'rish nuqtasi va ufq chizig'i qayerdan o'tganligini qog'oz yuzasida aniqlab olinadi. Rasm kompozitsiyasini to'g'ri topish uchun chizilayotgan manzarani cheklovchi ramka shaklidagi qurilma (karton yoki qog'ozdan yasalgan maxsus asbob)

S. Rahmetov. «Istirohat bogʻida kuz»

dan foydalanish mumkin. Kompozitsiyasi topilgandan soʻng uni qogʻozda yengil-yelpi chiziqlar bilan chizishga oʻtiladi. Bunda yaqin va uzoqdagi narsalarning joylashuvi, oʻlchamlari, xarakterli belgilari, nisbatlari va boshqa xususiyatlariga eʼtibor beriladi. Boʻyoqda bajarish vaqtida asosiy eʼtibor tabiatdagi ranglarning atrofdagi boshqa narsalar rangiga taʼsir etishiga, kompozitsiya koloritining yaxlitligiga qaratiladi.

Turli holatdagi manzara

1. Manzarachi rassomlardan kimlarni bilasiz?
2. Manzara janri tasviriy san'atning qaysi turiga mansub?
3. Manzarani tasvirlashda nimalarga e'tibor berish kerak?

Topshiriq. Tabiatning biron-bir holatini tasvirlash.

6-d a r s. HAJM – HAYKALTAROSHLIK ASOSI. ODAM HAYKALINI YASASH

Haykaltaroshlik san'atining qadimgi namunalari xalqlar tarixini, turmush tarzini o'zida aks ettirgan.

Eramizdan avvalgi V–IV asrlardagi haykaltaroshlar yog'och, tosh, marmarga ishlov berishni mukammal o'zlashtirganlar, shuningdek, bronzani

eritib quyish texnologiyasini yo'lga qo'yishgan. Marmar haykallarni odam tanasining rangi singari bo'yaganlar. Yog'ochdan ishlangan ayrim haykallar ustiga odam tanasining rangini beradigan fil suyagidan ishlangan yupqa plastinkalar yopishtirilgan. Haykallar shu darajada qoyilmaqom qilib ishlanganki, ular tirikdek, nafas olayotgandek tuyuladi. Eramizdan avvalgi V asrga kelib haykaltaroshlar odam gavdasining harakat qilib turgan holatlarini tasvirlashni o'rganganlar. Ular odamlarning yugurayotgan, nayza otayotgan yoki jang qilayotgan holatini tasvirlab ko'rsatganlar. Mashhur yunon haykaltaroshi Mironning «Disk otuvchi» asari har tomonlama mahorat bilan yaratilgan, uni ko'rgan kishi hayratga tushadi. Yunon tarixida keltirilishicha, Afrodita go'zallik va muhabbat ramzidir. Buni Afroditaga bag'ishlangan haykallarda ko'ramiz. Ular nafisligi, go'zalligi bilan tomoshabinni o'ziga rom qiladi. Bu o'rinda, ayniqsa, «Milos Afroditasi» haykali alohida diqqatga sazovordir. Eng qadimgi xalqlardan hindlar o'zlarining dini, e'tiqodi bo'lmish Buddaga oid minglab haykallar yaratganlar.

Mikelanjelo Buonarotti haykaltaroshlik, me'morchilik, rassomlik janrlarida ijod qilib, badiiy jihatdan go'zal asarlar yaratgan. Uyg'onish davri-ning buyuk san'atkori Mikelanjelo 1475-yil 6-martda Florensiya yaqinidagi Kapreze shaharchasida dunyoga kelgan. Uning yoshligi Florensiyada o'tdi. 13 yoshida u florensiyalik Domeniko Girlandayo ustaxonasiga o'qishga kiradi. Mikelanjeloning birinchi mustaqil ishlagan asari «Zina oldidagi Madonna» (1492-y. Florensiya, Buonarotti muzeyi), «Kentavrlar jangi» (1494-y. Florensiya, Buonarotti muzeyi), Rimda yaratilgan «Pyete» (Isoga aza tutish. 1498–1501-yillar) haykallari unga haqiqiy shon-shuhrat keltiradi.

Mikelanjelo tomonidan 1504-yilda yaratilgan va Florensiyaning bosh maydoniga o'rnatilgan, bahaybat «David» haykali «zamonaviy antik grek va rim haykallarining shon-shuhratini olib qo'ya olgan asardir», bu asarida tabiatning eng go'zal mo'jizasi – odam qomati ekanligini, uning takrorlanmas go'zalligini, kuch-qudratini ifoda etishga erishgan.

Mustaqillik davri haykaltaroshlik san'atining mahobatli janrida ishlangan ilk tarixiy asarlar sifatida Chirchiq shahrining markaziy shoh ko'chasida va poytaxtimizning Milliy bog'ida o'rnatilgan ulug' shoir Alisher Navoiy obraziga ishlangan yodgorliklarni (E.Aliyev, N. Bandeladze, V. Degtyarov,

1991-y.), 2001-yilda Navoiy shahri markazida ulug‘ shoirning 560 yilligi munosabati bilan A.Rahmatullayev va P.Podosinnikov tomonidan yaratilgan Alisher Navoiyning haykali, Toshkent shahrining gavjum xiyoboni markaziga o‘rnatilgan Amir Temurning mahobatli otliq haykali (I.Jabborov, K.Jabborov, 1993-y.), Sohibqironning ona yurti Shahrisabz va Samarqand shahrida o‘rnatilgan Amir Temurning mahobatli haykallari (I.Jabborov, K.Jabborov 1996-y.), Farg‘ona va Quva shaharlarida o‘rnatilgan Ahmad al-Farg‘oniyning mahobatli haykallari (I.Jabborov, K.Jabborov 1998-y.), Xorazmda Jaloliddin Manguberdi yodgorligi (I.Jabborov 1998-y.), Andijon shahriga o‘rnatilgan «Zahiriddin Muhammad Bobur» (J.Mirtojiyev 1993-y.), Toshkent shahrida o‘rnatilgan «Abdulla Qodiriy» (J.Mirtojiyev 1994-y.). Andijon shahrida o‘rnatilgan «Cho‘lpon» (J.Mirtojiyev 1997-y.), Termiz shahrida bunyod etilgan epik qahramon Alpomishning ramziy

J. Mirtojiyev. Alisher Navoiy haykali. Tokio sh.

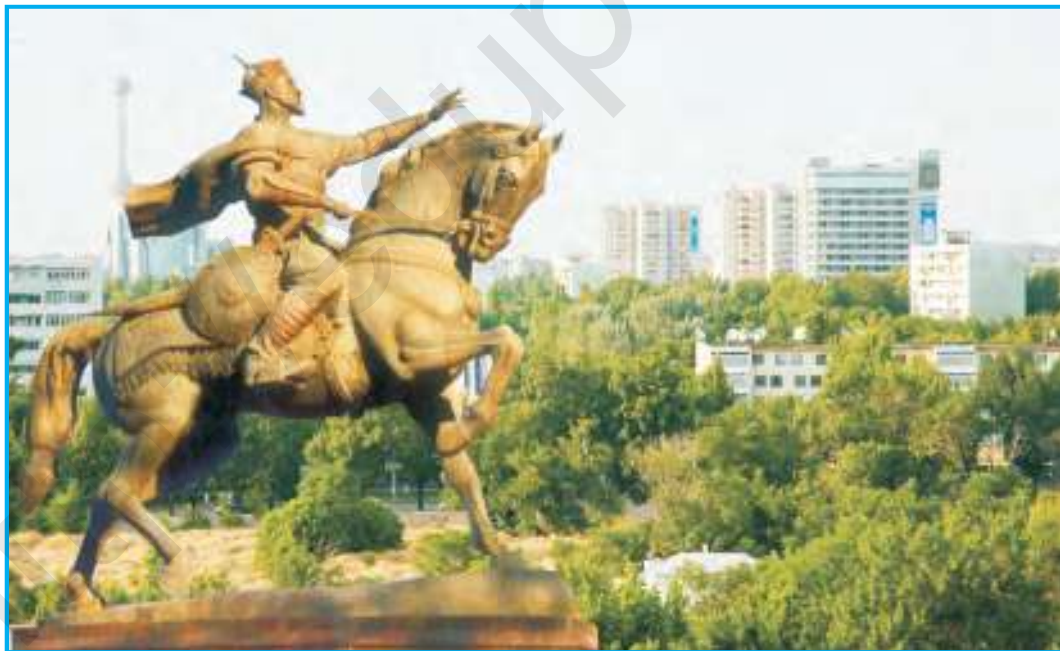

J. Mirtojiyev. Oybek haykali. Toshkent sh.

haykali (A.Rahmatullayev, K.Norxo‘rozov, U.Mardiyev, P.Podosinnikov), Namangan shahrida bunyod etilgan «Zahiriddin Muhammad Bobur» (M.Rahmonberdiyev 1998-y.) haykallarini qayd etish joizdir.

Ilhom Jabborov 1945-yili Chust tumanining Olmos qishlog‘ida tavallud topgan, O‘zbekiston Badiiy akademiyasining haqiqiy a‘zosi. Haykaltaroshlik an‘analari akademik I. Jabborov va X. Husniddinxo‘jayev, Y. Shapiro, E. Aliyev, J. Quttimurodov, A. Rahmatullayev, M. Obloqulov, D. Ro‘zi-boyev, T. Tojixo‘jayev, A. Xotamov, G‘. Normurodov, U. O‘roqov, T. Esenov, M. Rahmonberdiyevlar tomonidan muvaffaqiyatli davom ettirilmoqda. San‘atning nozik tomonlari plastik orqali mahobatli haykaltaroshlikning kompozitsion qoidalari asosida ko‘rsatilmoqda.

Bronzadan ishlangan sakkiz metrli Amir Temur haykali ko‘lami jihatidan ham o‘rnatilgan maydonga mos tushgan. Ushbu haykalni haykaltarosh I. Jabborov arxitektor V. Akopjanyan bilan hamkorlikda ishlagan. Amir

I. Jabborov. Amir Temur haykali

Temur ot jilovini mahkam ushlab turgani-ning ham ramziy ma'nosi bor. Bu otning emas, buyuk bir mamlakatning jilovidir. Uning o'y-fikri mamlakatda osoyishtalik, tinchlik bo'lsin, yurt gullab-yashnasin, deb turganday...

Sharqning buyuk shoiri, mutafakkiri va daho san'atkori Nizomiy Ganjaviyning byusti Toshkent davlat pedagogika universitetining oldi maydonida joylashgan (1148–1209). Uni haykaltaroshlar I. Jabborov va K. Jabborovlar ishlagan.

Haykaltaroshlik an'analarini davom ettirgan Yakov Shapiro esa, 70-yillar oxiri, ayniqsa, 80-yillarda O'zbekistonda ko'pgina relyeflar muallifi, Kosmonavtlar xiyobonidagi haykaltaroshlik kompleksi «Jonibekov» haykali, Sietl shahri uchun ishlangan loyihasi bilan (eskizi Bobur istirohat bog'i qoshida o'rnatilgan) ko'pchilikka tanilgan.

*I. Jabborov, K. Jabborov.
Nizomiy Ganjaviy byusti.
Toshkent sh.*

ODAM HAYKALINI YASASH

Odam gavdasini to'la ishlash uchun, haykal 20 sm dan ortiq bo'lsa, uning bo'shliqda joylashish o'lchamlari hisobga olinib, simdan gavdaning nisbatlari hisobga olinib, sxematik karkasi tayyorlab olinadi. Avval «G» harfini eslatuvchi temir ushlagich karkas tayyorlanadi. Temir ushlagichning pastki tomoni dumaloq yoki uchburchak shaklida bo'lib, uni oldindan tayyorlangan taxtachaga mahkamlanadi.

Odam gavdasi karkasini tayyorlashda yelkadan chanoq (tos) suyagigacha bo'lgan oraliq uchburchak shaklida qilinadi. Ana shu uchburchakning o'rtasidan yuqoriga tik sim chiqarib, gavdaning bosh qismi boshlanadigan joyda tugib qo'yiladi. Karkasning tayanch oyoq qismi taxtachaga mustahkamlanadi.

Ayol qomatining haykalini yasash

Karkaslarga loyni yopishtirish, mustahkamlash uchun yog‘ochdan tayyorlangan bolg‘achalardan, ayrim hollarda to‘rtburchak reykalardan foydalanish o‘rinli hisoblanadi.

Haykaltaroshlik mashg‘ulotlarida plastilin, loy va shamotdan haykal-lar yasash uchun qattiq yog‘och va simdan tayyorlangan steklar ishlatila-di. Ulardan ortiqcha loyni olish hamda kichik va nozik detallarni ishlash uchun foydalaniladi. Tayyorlangan steklarga loy va plastilin yopishib qol-masligi uchun avval ular jilvirlanib, keyin esa, alif yoki lok bilan yaxshilab to‘yintiriladi.

Mashg‘ulotlar jarayonida ko‘proq steklar bilan emas, qo‘l barmoqlari bi-lan ishlash lozim, chunki qo‘l hajm, harakatni his etish, uni tasvirlay olish malakalarini shakllantirishda asosiy vazifani bajaradi.

1. O‘zbek adibi Oybek haykalining muallifi kim?
2. Amir Temur haykali qayerda o‘rnatilgan?
3. Haykal yasash uchun karkas qanday tayyorlanadi?

Topshiriq. Plastilinda odam gavdasini ifodalovchi biron-bir holatni yasash.

7-d a r s. OYDIN TUNDAGI YOKI QUYOSHNING BOTISH CHOG‘IDAGI DARAXTNI TASVIRLASH

Shamolsiz, tinch issiq tun. Atrof jimjit. Osmonda to‘lin oy nur sochib, butkul dalaga yorug‘lik berib turibdi. Suv yuzasida oyning shu‘lasi ko‘lni ko‘kish, sariq, oltin rangga bo‘yab, jilvalanib turibdi. Daraxtlar bir-biri bilan asta pichirlashib, uyquli tuning tinchligiga quloq solgandek.

Endi, shu ko‘rinishni qog‘ozda tasvirlashga o‘tsak. Buning uchun suratning asosiy tasvir yechimini topish lozim. Tasviriy san‘at tilida tabiat manzarasini tasvirlash degani – ko‘l, oy, daraxtzor – bularning hammasi bir butun ko‘rinishni tashkil qiladi.

Tabiatning go‘zal manzarasini tasvirlash naqadar qiyin ekanligiga qaramay, rassom o‘z fikrini bizga mohirlik bilan yetkaza olgan. Bulut orasidan chiqqan oy suv yuzasiga yorug‘ shu‘la sochib, qirg‘oqlar qizil-qo‘ng‘ir rangga bo‘yalib, oldingi ko‘rinishdagi daraxtlar quyuk bo‘yoqlar bilan

G‘.Abdurahmonov. «Oydin kecha»

N. Quziboyev. «Kun botishi»

bo'yalgan. Barchasi o'z o'rnini topib, havo, bo'shliq, makon alohida e'tibor bilan ko'rsatilgan.

Suratni guash yoki akvarel bo'yoqlari bilan tasvirlash hamda ular bilan tabiat manzarasini go'zal va mazmunli qilib chizish mumkin.

O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan mu-rabbiy, taniqli rangtasvir ustasi G'ofur Abdurahmonovning o'zbek rassomchiligi rivojiga qo'shgan hissasi katta. U Toshkent tumani Keles qishlog'ida dunyoga kelgan. 1955-yili P. Benkov nomidagi badiiy bilim yurtini tugatgan. U yerda M. Nabiyeu, H. Rahmonov, T. Oga-nesov kabi ustozlardan saboq olgan.

So'ngra, Toshkent Teatr va rassomchilik

institutini professor R. Ahmedov ustaxonasi bo'yicha tamomlagan. G'. Abdu-rahmonov rangtasvir san'atida barakali ijod qildi. Uning asarlaridagi xarak-terli xususiyat shundaki, u naturaning cheksiz imkoniyatlarini to'la egal-lashga intildi. Rassom ijodida etudlar alohida o'rin tutadi. Tabiatda kecha-yotgan jarayonlar, tuslanish va o'zgarishlar, bir holatdan ikkinchi holatga o'tish, yorug'-soya ta'sirida kelayotgan nozik farqlarni ilg'ab, tasvirda jon-lantirish musavvirdan iste'dod va qobiliyat talab etadi.

1. Oydin tundagi yoki quyoshning botish chog'idagi daraxtni tasvir-lashda nimalarga e'tibor berish kerak?
2. Tasvirlashda qanday ranglardan foydalaniladi?
3. Rassom G'. Abdurahmonovning «Oydin kecha» asarini sharhlang.

Topshiriq. Quyosh botishi chog'idagi manzarani tasvirlash.

8,9-d a r s l a r. RANGTASVIR XUSUSIYATLARI

(Asarni badiiy idrok etish asosida)

Asrlar davomida olimlar ranglar haqida juda ko‘p ilmiy tadqiqot ishlari olib bormoqdalar. Alisher Navoiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Kamoliddin Behzod, Firdavsiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi jahonga mashhur allomalar ranglarning turlari, ma’nolari, inson sog‘lig‘iga ta’siri va boshqalar haqida juda ko‘p asarlar yozganlar.

Chunonchi, Abu Rayhon Beruniy o‘zining «Kitob al-Javohir – ma’rifat al-Javohir» (Mineralogiya) asarida ranglarning 200 dan ortiq nomlarini sanab o‘tgan va bu ranglarning kelib chiqishi haqida ma’lumot bergan. Sharqda olimlar, shoirlar, musavvirlar, naqqoshlar, xattotlar ranglarning yuzdan ortiq turini ajrata olganlar hamda ularning nomini, hattoki, har bir rangning ramziy ma’nosini bilganlar. Ulardan bizgacha yetib kelgan ba’zi bir namunalar bilan tanishib chiqamiz: karam bargi rangi, binafsha, bug‘doyrang, bo‘z gulgun, jigarrang, zangori, za’faron, zumrad, kahrabo,

Rangli shishalar orqali manzarani idrok qilish

kulrang, ko‘k, lojuvard, lolarang, mallarang moviy, moshrang, nafarmon, oq, pistamag‘iz, pistoqi, pushti, sariq, safsar, samorang, sur, feruza, o‘choq kesak, qizil, qirmizi, qora, qoramag‘iz, qoracha, qo‘ng‘ir, havorang, anordona, aqiq, bayzogul, bargrang, baqa to‘ni, gulnor, gulobi, dani farang, jigari, jiyron, jo‘ja, ziynovi, zar, zarchava, zarg‘aldoq, kaptarbo‘yin, ko‘kimtir, novvotrang, nilobi, nimtahir, nim pushti, norgul, olovrang, olmatakori, oq upa suvi, sabzirang, samak, kesak, siyo, sir, sovot, surmarang, tillarang va boshqalar.

Ranglarning ta‘sirini, bitta ko‘rinishdagi manzarani yashil, sariq, qizil va boshqa rangli shishalar orqali kuzatib, uni inson qanday idrok etishi va his qilishi holatini birinchi bo‘lib I.Gyote o‘rgangan.

Nyuton birinchi marta optik prizma orqali yuborilgan yorug‘lik rangli nurlarga aylanganligini isbotladi va uni ilmiy tarzda tushuntirib, spektr

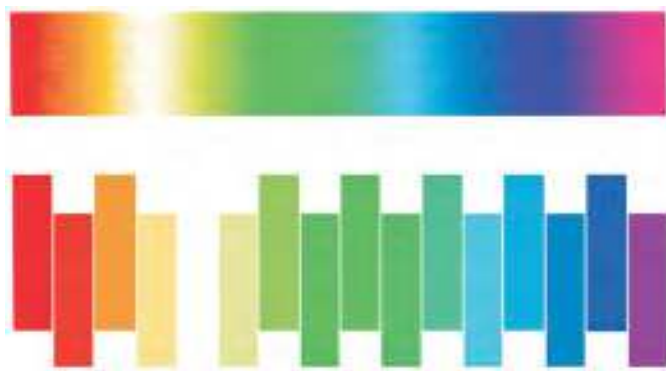
Oq yorug‘ nurdan spektr ranglarining bo‘linishi

1. Asosiy ranglar. 2. Qo‘shimcha ranglar. 3. Rang doirasi (24 xil rang)

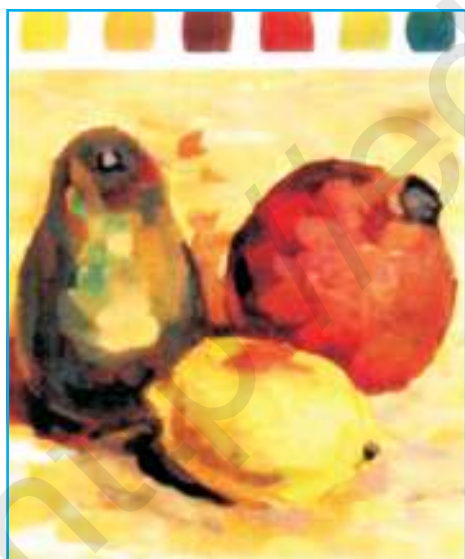

Rangli spektr

ranglarini yetti bo'lakka bo'lib, uni doira shaklida joylashtirdi. Ranglarni belgilash uchun uning qo'llagan terminologiyasi juda aniq. Shunday qilib, Nyutonning bunday ixtirosi bizni ranglarning fizik tabiati haqida aniq tasavvurga ega qiladi. I. Nyuton oq nurdan spektr ranglarining tarqalishini topdi, spektrdagi yetti rangni aniqladi.

Iliq gammadagi naturmort. Guash

Sovuq gammadagi naturmort. Guash

Spektr ranglari. Qizil, zarg‘aldoq, sariq, yashil, havorang, ko‘k va binafsha ranglar spektrni hosil qiladi. Spektr ranglari har doim ko‘rsatilgan ketma-ketlikda joylashadi.

Ranglar doirasi, odatda, ikki qismga bo‘linadi – iliq va sovuq ranglar.

Iliq ranglarga – qizil, sariq, zarg‘aldoq ranglar kiradi. Bular quyoshga, olovga o‘xshab, tabiatda ilqlikni ko‘rsatuvchi ranglar hisoblanadi.

Sovuq ranglarga – ko‘k, havorang, yashil, ko‘k-binafsha, ko‘k-yashil va ularning aralashmasidan hosil bo‘lgan ranglar kiradi. Sovuq ranglar tasavvurimizda sovuq narsalar – muz, qor, suv, oy nuri kabi va hokazolar.

Rangning asosiy xususiyatlari sifatida rang tusi, och-to‘qligi va to‘yinganligi kabilar hisoblanadi.

Buyumlarning lokal rangi deyilganda uning asl rangi tushuniladi.

N. Kashina. «Yoz ne'matlari»

Rangning tusi. Bizning ongimizda rang tusi yaxshi tanish bo'lgan buyumlarning rangi bilan mos tushadi. Ranglarning ko'pgina nomlari tabiatdagi narsalarning ranglaridan to'g'ridan to'g'ri olingan bo'lib, qumrang, dengiz to'lqini rangi, zumradrang, shokoladrang, marjonrang, malinarang, olcharang, qaymoqrang va hokazolar.

Ranglarning nomini ifodalovchi, ya'ni ularning birini qizil, ikkinchisini ko'k, uchinchisini sariq deb atalishiga asos bo'lgan belgi **rang tusi** deyiladi. Qizig'i shundaki, kunduzgi tabiiy yorug'likda inson ko'zi 180 ga yaqin rang tuslarini va 10 ga yaqin to'yinganlik darajasini ajratishga qodir ekan. Umu-man olganda, rivojlangan inson ko'zi 360 ga yaqin rang tuslarini farqlash qobiliyatiga ega.

Rangning to'yinganligi. Rangning to'yinganligi deganda, kulrangning och-to'qlik darajasi, rang bilan teng bo'lgan farqi tasavvur qilinadi. Kulrangga nisbatan rangdorlik darajasining tozaligini tushunish kerak.

Agarda biron-bir rangga kulrang bo'yoqni qo'shsak, uning rangi xirala-shadi, to'yinganligi o'zgaradi.

1. Rangning asosiy xususiyatlari nimalar?
2. Iliq va sovuq ranglarning nomlarini ayting.
3. Spektr ranglar nechta va ularning nomlarini ayting.
4. Asosiy ranglarga qaysi ranglar kiradi?
5. Rang tusi nima?
6. Rangning to'yinganligini qanday tushunasiz?

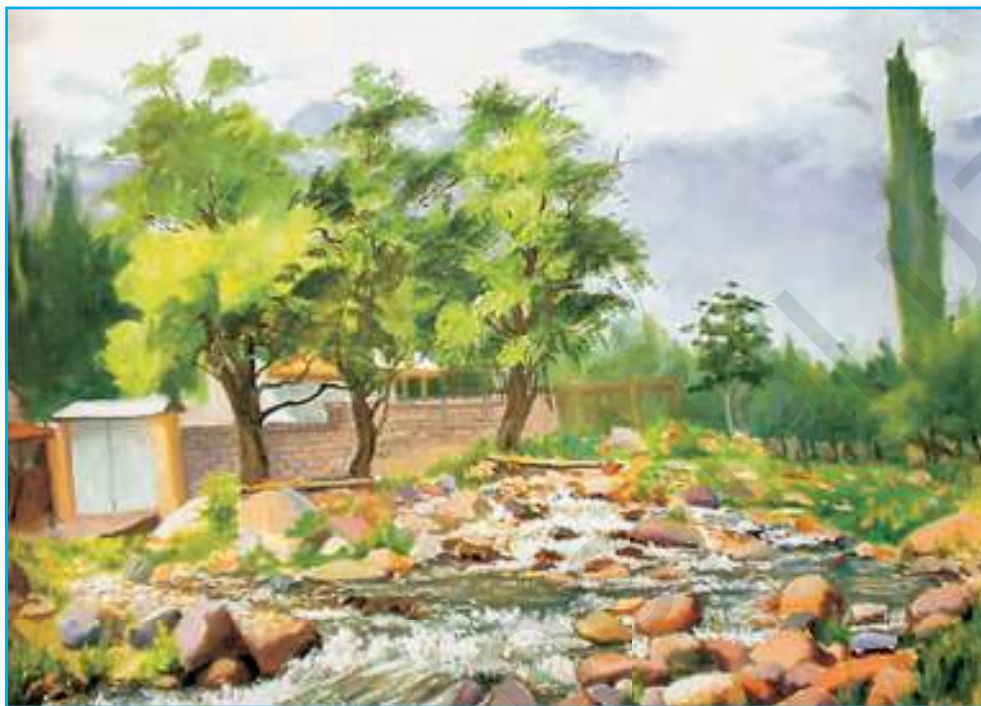
Topshiriq. Sovuq yoki iliq ranglarda naturmort yoki manzara ishlash.

ASARNI BADIY IDROK ETISH

Tasviriy san'at asarlari orqali suratni badiiy idrok etishni shakllantirishda rassomlardan O.Tansiqboyev, R.Ahmedov, Z.Inog'omov, R.Xudoyberganov, B.Boboyevlarning ijodi katta ahamiyat kasb etadi. Masalan, O'ktam Saidovning «Oqtosh» nomli suratini tahlil qilish quyidagi savollar orqali olib boriladi.

1. Asarda qaysi faslga xos bo'lgan ko'rinish tasvirlangan?

O' Saidov. «Oqtosh»

Sh. Kuziyeva. «Gullar»

R. Xudoyberganov. «Xojar xola»

B. Boboyev. «Osuda kun»

2. Rassom asar orqali bizning e'tiborimizni nimaga qaratadi?
3. Asarning oldingi qatorida nimalar tasvirlangan?
4. Asar kompozitsiyasi tuzilishi, undagi narsalar nisbatlari qanday?
5. Asardagi narsalar qanday tasvirlangan?
6. Rassom tasvir orqali Oqtosh toshlarining ko'rinishini qay darajada ko'rsatib bera olgan?
7. Manzara hayotdagiga yaqin tasvirlanganmi?
8. Asarda havo perspektivasi ranglarda qanday ifodalangan?
9. Asarda ufq chizig'i qayerdan o'tadi?
10. Asar sizda qanday his-tuyg'ular va fikrlar uyg'otdi?

R. Ahmedov, R. Xudoyberganov, B. Boboyevlarning ijodiy tasviriy san'at asarlarini badiiy idrok etishda, yuqoridagi savollar kabi olib boriladi.

Topshiriq. Rassomlarning asarlaridan nusxalar olish va ular haqidagi ma'lumotlarni to'plash.

10-d a r s. RANGTASVIR VA GRAFIKADA MANZARA. MANZARA JANRIDAGI ASARLARNI TAHLIL ETISH VA IJODIY ISH

Rangtasvir asarlari – kompozitsiya, ya’ni asardagi narsalarning shakli, tuzilishi, o‘zaro bog‘liqligining to‘g‘ri ifodalanishi; kolorit – ranglarning uyg‘unligi; ritm – asarning kompozitsiya qismlari tekis, dinamik holatda takrorlanishi; rang kontrasti – bir xil rangni o‘z atrofidagi ranglarga mos idrok qilinishi; rang perspektivasi kabi tasvirlash vositalari asosida yaratiladi.

M.Kagarov. «O‘zbekistonim»

T.Muhamedov. «O‘zbek xalq ertaklari va latifalari»ga chizilgan illustratsiya

R.Ahmedov. «Oqtosh»

Ma'lumki, rangtasvir asarlarini yaratishda rassom turlicha bo'yoqlardan – moybo'yoq, akvarel, guash, tempera, pastel, rangli qalamdan foydalanadi.

Grafika san'atiga oddiy qora qalamda chizilgan surat, mavzuli kompozitsiyalar, kitobning ichki va tashqi tomoniga ishlangan turli badiiy suratlar, etiketkalar, turli xildagi markalar kiradi. Grafika san'ati, asosan, turli uzunlik va qalinlikdagi chiziqlar yoki oq-qora bo'yoqlar yordamida aks ettirila-

*J. Umarbekov. «Berk ko'cha»
Toshkent*

di. Grafika san'ati asarlari hajm jihatidan uncha katta bo'lmay, ko'p hollarda qog'ozga ishlanadi.

Grafika to'rt turga bo'linadi: dastgohli grafika, gazeta-jurnal grafikasi, plakat va amaliy grafika.

T. Y. Muhamedov kitob bezovchi rassom sifatida miniatura janridagi ko'p ko'rinishlilik xususiyatlarini «O'zbek xalq ertaklari»ga chizgan suratlarida ko'rish mumkin. Mana shu ishlangan suratlar musavvirga katta shuhrat keltirgan.

Musavvir xalq ertaklarida sharqona hayot tarzi, manzara, binolar, liboslar va muhitni yengil chiziqlarda, rang o'yinlari va bezakdorligi orqali gavdalantiradi.

Dastgohli grafika asarlarini maxsus asboblarda, molbertlarda qalam, ko'mir, tush, akvarel, tempera, guashlarda ishlanadi. Bu san'at asarlari ham portret, naturmort, manzara janrlarida yaratiladi.

O'rol Tansiqboyev O'rta Osiyoda manzara janriga asos solgan, uning har bir davrdagi ijodi o'ziga xos klassik tasviriy san'at tarixiga aylangan. Vaqt o'tgan sayin, san'atkor yaratgan nodir asarlarning qadr-qimmati oshib bormoqda. Manzara san'atining O'zbekistonda shakllanishi va cho'qqiga ko'tarilishida, shubhasiz, bu san'atkor erishgan daraja shu kunda ham ibrat namunalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Plakat ustasi N.Ten o'z asarlarida hayotiy va ekologik mavzularni yoritadi. Uning asarlaridagi fikrni hech bir muammosiz, yaqqol anglash mumkin. Bunga misol tariqasida «Orol» manzarasi muammosiga bag'ishlangan plakat dalildir. Tabiatni muhofaza qilish, uning boyliklarini, hayvonot olamini asrash bugungi kunda muhim, dolzarb muammoga aylangan.

Manzara – peyzaj ma’lum bir joyning ko’rinishi, tasviri, tasviriy san’at janri hisoblanadi. Manzarada tabiat, dengiz ko’rinishlari /marina/, daraxtzorlar, qirlar, shahar va qishloqlarning qiyofasi, umuman, turli joylarning tasviri orqali kishining his-tuyg’ulari badiiy obrazlarda ifodalanadi. Manzara o’rta asrlarda Xitoy, Yaponiya; Uyg’onish davrida esa, Yevropada rivoj topdi. O’zbekistonda O’.Tansiqboyev manzara janridagi jozibador asarlari bilan mashhur.

Rassom N.G.Karaxan chizgan tabiat manzaralari dekorativligi, ranglarning sharqqa xos jilvasi va yorqinligi bilan ajralib turadi. Manzarachi rassomlar O’rol Tansiqboyev, Nikolay Karaxanlarning tabiat, hayot go’zalliklarini madh etuvchi asarlari markazida shoirona his-tuyg’ular bilan to’la nurlar orqali kartinalar jonlangan.

O’zbekistonda xizmat ko’rsatgan san’at arbobi, mohir pedagog P. P. Benkov o’z asarlari bilan o’zbek tasviriy san’atiga salmoqli hissa qo’shgan rassom.

Pavel Petrovich Benkov serquyosh, serfayz o’lkamizni sevib qolgan va umrining oxirigacha shu yerda qolib, ijod qildi. U yaratgan suratlarning har birida jonajon respublikamizning go’zal tabiati, o’zbek xalqining hayoti va mehnati tasvirlanadi.

N.Ten. «Orol»

P.Benkov. «Hovli»

O'. Tansiqboyev. «Oqshom pallasi»

O'zbekistonning go'zal tabiati taniqli rassom O'rol Tansiqboyevning ijodida markaziy o'rinni egallaydi. O'.Tansiqboyevning ijodi, asosan, O'rta Osiyoning go'zal va nafis tabiat manzaralarini mo'yqalam yordamida haqqoniy aks ettirishga qaratilgan. Uning «Issiqko'l oqshomi», «O'zbekistonda bahor», «Qayroqqum GESining tongi», «O'rik gullamoqda», «Kuz tongi» kabi ko'plab asarlari manzaranafislik san'atining mohir ustasi sifatida uni jahonga tanitdi. O'rol Tansiqboyevning «Oqshom pallasi» asariga nazar tashlasak, tomoshabinning ko'z o'ngida gullab-yashnayotgan o'zbek diyori, uning dilga orom beruvchi tabiati, inson mehnati bilan bog'-u bo'stonga aylanayotgan yerlar gavdalanadi.

O'zbek milliy rangtasvir maktabining taniqli rassomi G'ofur Abdurahmonovning ko'pgina asarlarida manzara janriga dadil murojaat qilishi manzara janriga nisbatan qiziqishi shakllanganligidan dalolat beradi.

Rassom yaratgan kompozitsiyalari keng qamrovliligi va rang-barangligi bilan alohida ajralib turadi. Bulardan, ayniqsa, «Qo'shiq» asarini tomosha qilar ekansiz, tabiatning jozibali ohanglari bilan inson qalbidagi

tuyg'ular hamohang jaranglayotganini tinglaganday bo'lasiz. Bahor gullari to'shalgan qirlar, unga mahliyo bo'lgan qizlarning nafis harakatlari, tog' cho'qqilari, shuningdek, olisdagi bulutlarning bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'yoqlarda tasvirlanishi kishini o'ziga sehrlab qo'yadi. «Baxmalda tong» nomli manzarasida esa, tabiatda yangilanayotgan holat rassom

1.

4.

2.

5.

3.

6.

Ijodiy ish bajarishning bosqichlari

tomonidan ilg'ab olingan. Tasvirda erta tongdagi jonlanish, borliqning uyg'onayotganligi yaqqol sezilib turibdi. Bu asarlar tomoshabinda yaxshi kayfiyat uyg'otishi bilan birga, maroqli dam olishiga yordam beradi. Tabiatga bo'lgan muhabbatni uyg'otadi va estetik zavq baxsh etadi. Rassom ijodida manzara janriga bo'lgan qiziqish kurtaklarini uning dastlabki etudlaridayoq ko'rish mumkin.

1. Rassom Rahim Ahmedovning «Oqtosh» asarini tahlil qiling.
2. Ekologik mavzuga bag'ishlangan asarni tahlil qiling.

Topshiriq. Sinfda qalamda boshlangan manzarani ranglarda bo'yang.

11-d a r s . TABIATNING OBRAZLI MANZARASINI ISHLASH

Tabiatning obrazli manzarasini ishlash uchun avval qalam yordamida uning alohida qismlari chizib olinadi. Tasvirning mazmunli va ifodali bo'lishi uchun manzara elementlari – daraxtlar, bulutlar, tog'lar, joyning tuzilish shakllari chiziladi. Shuningdek, manzarani chizishda tabiatni sinchiklab o'rganib chiqish talab qilinadi.

Rassom A.Mo'minovning «Bo'ronli kun» asarida tabiat obrazining bir ko'rinishini kuzatishimiz mumkin.

Tabiatning obrazli manzarasini chizishda chiziqli va fazoviy perspektiva qoidalariga rioya qilish lozim. Har bir narsa uzoqlashgan sari kichrayib, havoda ko'rinmay, xiralashib boradi, ularning ko'rinishi, chiziqlari, yorug'ligi, rangi o'zgaradi. Tabiatdagi narsalar bizga qanchalik yaqin bo'lsa, ular shunchalik aniq va ravshan ko'rinadi.

Manzarani maromida tasvirlash katta ahamiyat kasb etadi. Manzara kunduzi, ertalab yoki kechqurun o'z ko'rinishiga ega. Ertalab atrof go'yoki tutun bilan qoplangandek bo'ladi. Demak, ertalabki manzarani chizganda orqa ko'rinish biroz xiralashtirib tasvirlanadi. Oldida joylashgan narsalarning tuzilishini biroz aniqroq qilib chizish kerak. Kechqurun esa, aksincha, osmon tusida hamma narsalarning tuzilishi aniqroq ko'rinadi. Havo bulut

A. Mo'minov. «Bo'ronli kun»

Manzara etudi. «Quyosh botishi»

Manzara etudi.
«Bulutli osmon»

bo‘lgan kunda yer, undagi narsalar bilan birga osmon xiraroq va qoraroq bo‘lib ko‘rinadi.

Tabiatning obrazli manzarasini chizishda yoki uning biron-bir bo‘lagini tasvirlashda alohida qoidalar yo‘q. Manzarani tasvirlash ham boshqa narsalarning asl nusxasini chizish kabi bajariladi.

R. Xalilov. Etud «Ochiq havo»

Tabiat manzarasini bosqichli tasvirlash

Tabiat obrazi ta'sirchanligini oshirish, uning aniq holatini ifoda etish maqsadida ishni kontrastli yoki mayin, iliq yoki sovuq, ochroq yoki to'qroq, yaqqol yoki umumlashgan tarzda bajarish mumkin. Jonli tabiatni his qilish, uning g'oyat ko'rkamligini ilg'ay olish, shuningdek, qiziquvchanlik har bir tabiat obrazi manzarasini tasvirlashning yechimiga mezon bo'ladi.

Chunonchi, tabiat har qachon ijodiy izlanishlar, go'zallikni his qilish manbayi bo'lib kelgan.

1. Tabiat obrazi manzarasini tasvirlashning asosiy sharti nimada?
2. Tabiat obrazi manzarasida masofa qanday vositalar yordamida beriladi?

3. Tabiat obrazi manzarasi tasviri deb nimaga aytiladi?

Topshiriq. Biron-bir tabiat obrazi manzarasini tasvirlab keling.

12-d a r s. SHARQONA SHAHAR TASVIRINING ESKIZINI ISHLASH

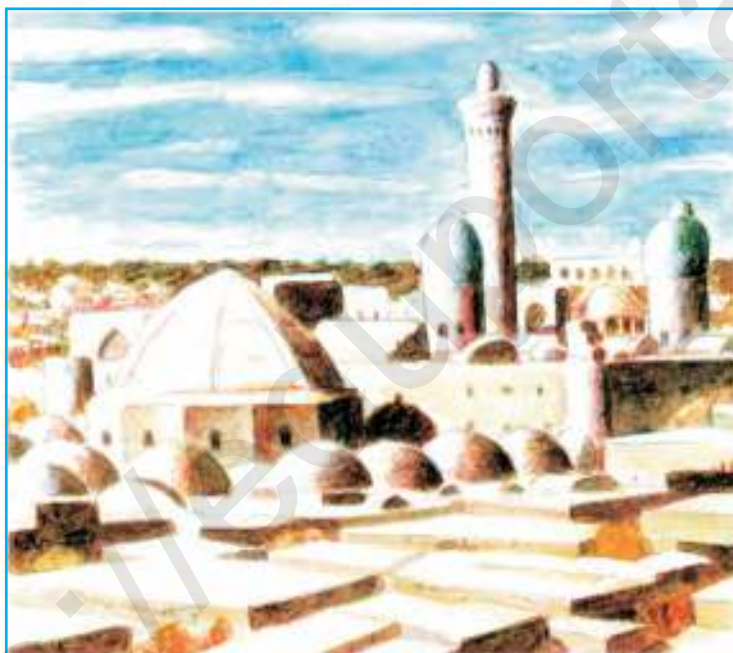
Samarqanddagi Ulug‘bek madrasasi, Buxorodagi Masjidi Kalon, Xivadagi Ichan qal’a burji, Toshkent shahridagi Ko‘kaldosh madrasasi, Hastimom madrasasi sharqona uslubda ishlangan tarixiy inshootlar hisoblanadi. Shahrimizda hozirgi kunda qurilayotgan zamonaviy binolar va sharqona inshootlar orasida katta farq mavjud.

Sharqona shahar chizishdan oldin alohida binolar ko‘rinishini tasvirlab, biron-bir kompozitsiya tuziladi. Shahar kompozitsiyasini chizishda erkin

Temuriylar tarixi Davlat muzeyi. (A.Turdiyev loyihasi). Toshkent

Sharqona shahar ko'rinishini ishlash bosqichlari

tasavvurda taassurotlarning umumiy joylashuvi chiziqlar bilan qog'ozga tushiriladi.

Shahar kompozitsiyasining eskizi qalamda chizilgandan keyin asosiy ranglar dog'i va tusi iliq yoki sovuq ranglarda bo'yoqlar orqali tasvirlanadi.

Mayda qismlari aniqlanadi va rangda ishlovlar beriladi. So'ngida umumlashtirib tugallanadi.

1. Sharqona inshootlardan hisoblangan Ulug'bek madrasasi qayerda joylashgan?
2. Eskizlar qanday bajariladi?
3. Sharqona shahar eskizini tasvirlashda nimalarga e'tibor berish kerak?
4. Sharqona uslubda qurilgan zamonaviy obidalarni ayting?

Topshiriq. Sharqona shahar kompozitsiyasi bo'yicha ijodiy ish chizib kelish.

13-d a r s. TASVIRIY SAN'ATDA ANIMALISTIK JANR. SUHBAT VA AMALIY ISH

Animalistik janr o'zgacha tasviriyl san'at turidir. U lotincha «anima» – hayvonot olami degan ma'noni bildiradi. Animalist – rassom hayvonot dunyosiga zo'r qiziqish va mahorat bilan yondashadi.

Hayvonot dunyosi ibtidoiy odamlar hayotida katta ahamiyatga ega bo'lgan. O'sha davrda ular g'orlarning devorlarida kiyik, qo'tos, mamontlarning suratlarini chizganlar.

Samarqand. Afrosiyob. VI asr.
Devoriy rasm

Qadimgi Yaponiya va Xi-toyda hayvonlarning tasvirlari dekorativ naqshlar tuzishda hamda monumental kompozitsiyalar yaratishda asosiy hisoblangan. XVII asrga kelib hayvonot olami anatomiyasini buyuk musavvirlar Leonardo da Vinchi va A. Dyurerlar ishlab chiqdilar.

Rossiyada birinchi animalist rassom I.Groot edi. Keksa haykaltarosh va grafik musavvir

V.A.Vatagin o'zining asarlarida hayvonot olamini haqqoniy va ishonchli tasvirlaydi.

O'rta Osiyodagi dastlabki haykaltaroshlik yodgorliklari knyaz Romanov saroyi (Toshkent) oldiga o'rnatilgan hayvonlar haykali (it, kiyik), Sitorai Mohi Xosa (Buxoro) eshigi oldidagi sherlar haykali hisoblanadi. 1886-yili Toshkentdagi ko'rgazmada usta To'xta Sodiq Xo'jayev alebastrodan yasagan ot va kiyik haykalchasini namoyish etgani ma'lum.

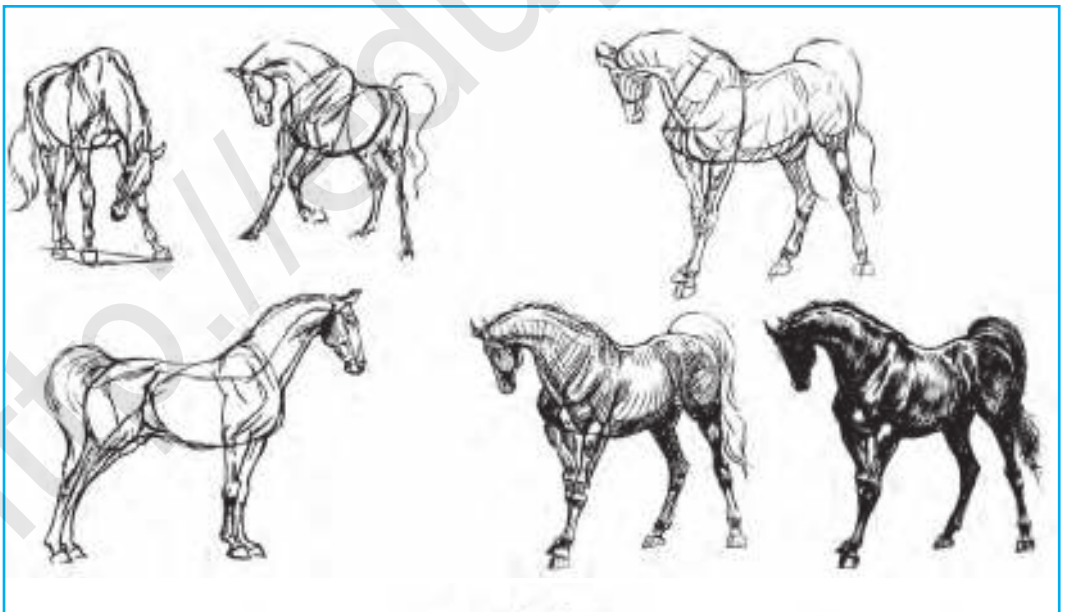
Tasviriy san'atning animalistik janrida rassom P.Mordvinsev tomonidan yaratilgan «Jimlik» nomli asarda ot va qulunning yaylovdagi tasvirini ko'rish mumkin.

Animalistik janrda, asosan, haykaltaroshlarimiz salmoqli ijodiy asarlar yaratganining guvohi bo'lamiz. 60-yillardan boshlab M.Musaboyev, A.Boymatov, J.Quttimurodov kabi o'nlab iste'dodli haykaltaroshlar ijod olamiga kirib keldilar. Ular o'zbek xalqining o'tmishi, bugungi kuni, turmushi, mehnat faoliyati va ijodiy ishlarini o'z haykallarida ifodalagan-

P. Mordvinsev. «Jimlik»

lar. Abdumo‘min Boymatov 1934-yili Farg‘ona viloyatining Beshbola qishlog‘ida tavallud topdi. O‘zbekiston xalq rassomi. Animalistik haykal janri bo‘yicha bir qator ishlarni amalga oshirgan.

Mustaqillik davri haykaltaroshlik san‘atining mahobatli turida ishlangan ilk tarixiy asarlar sifatida A.Temurning mahobatli otliq haykali (I. Jabborov)ni qayd etish joizdir.

Bu davrda dastgohli haykaltaroshlik san‘ati vakillari tomonidan T.Tojixo‘jayevning «Chavandoz», J.Quttimurodovning «Oqqush» kabi ko‘plab asarlari yaratildi.

A. Boymatov. Ijodiy ish ustida

1. Animalistik janr nima?
2. Qaysi davrdan boshlab hayvonlar tasviri chizilgan?
3. Hayvonlar haykalini yaratgan haykaltaroshlardan kimlarni bilasiz?
4. «Oqqush» asarining muallifi kim?

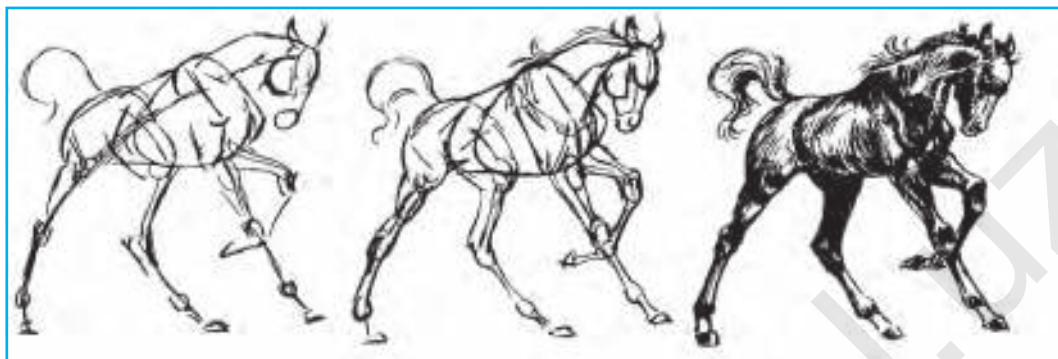
Topshiriq. Tasviriyl san‘atda animalistik janr mavzusida amaliyl ish bajaring.

14-d a r s. «MEN SEVGAN HAYVON» MAVZUSIDA RASM ISHLASH

Uy hayvonlariga – ot, sigir, qo‘y, mushuk, kuchuk, quyon kabilar, yovvoyi hayvonlarga – yo‘lbars, sher, bo‘ri, tulki, ayiq, fil kabilar kiradi.

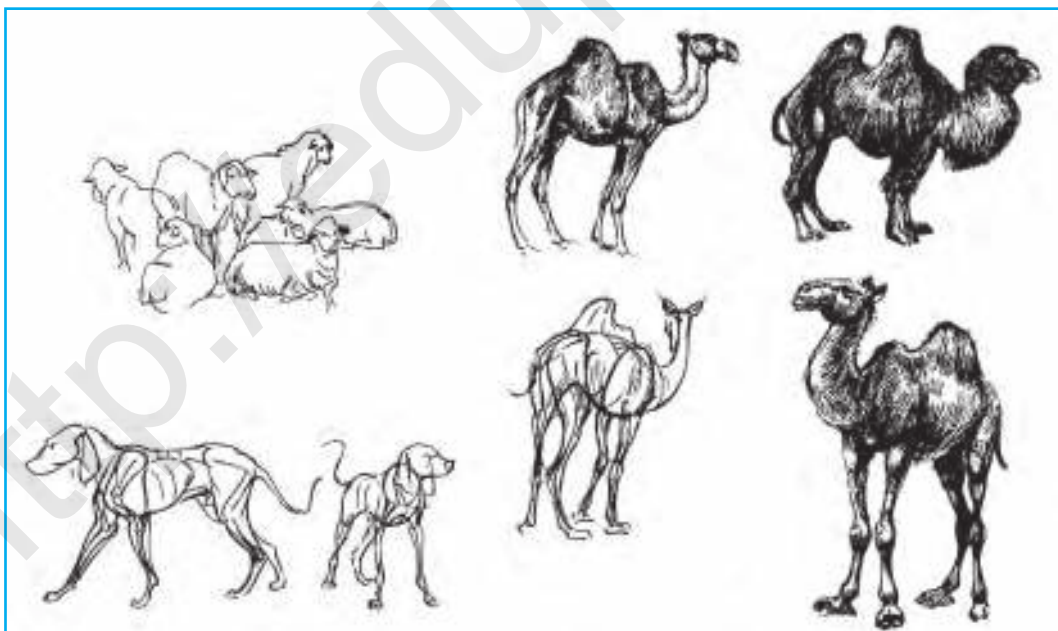
Hayvonlar tabiatimizning chiroyi, ular biz bilan birgalikda hayot kechiradi. Hayvonlar tabiatning har xil sharoitlariga moslashgan bo‘lib, yashash joylari bir-biridan farq qiladi.

Hayvonlarning rasmini ishlayotganingizda, avvalo, ularni sinchiklab kuzatish va o‘rganish lozim. Ularning tanasi qanday qismlardan tuzilgan-

Toyning bosqichli tasviri

ligini va bu qismlar qanday shaklga ega ekanligini aniqlash kerak. Masalan, mushukning harakatchanligi, oyoqlarining chaqqonligi, unga daraxtga, tomlarga chiqishiga, ov qilishiga yordam beradi. Mushukning tanasi, to'rtta oyog'i, kallasi, dumi, quloqlarini alohida ajratib ko'rsatish mumkin. Mushukning eng katta qismi – bu uning tanasi bo'lib, oval shaklida, boshi esa, sharsimon, quloqlari uchburchak, dumi esa, egri shaklda bo'ladi.

Mushukning rasmini ishlash usullari

Quyoning turli ko'rinishdagi tasviri

1. Rasmlarda qaysi hayvonlar tasvirlangan?
2. Uy hayvonlariga qaysilari kiradi?
3. Yovvoyi hayvonlarga qaysilari kiradi va tuzilishi qanday?
4. Ularning ranglari haqida nima deya olasiz?
5. Hayvonlarning tasvirlari qanday bajariladi?

Topshiriq: O'quvchilarga o'zlari yaxshi ko'rgan uy hayvonlarini chizib kelish topshiriladi.

15-d a r s. «QISH MANZARASI» MAVZUSIDA RASM CHIZISH

Qish faslining go'zalligini, rang-barangligini, oppoq qor yerni qoplaganligini, bolalarning qish paytidagi har xil o'yinlarining kompozitsiyasini tuzish mumkin. Tabiat go'zalliklarini tasviriy san'at asarlari orqali idrok etishni shakllantirishda rassomlardan K. Korovin, N. Yuon, O'. Tan-

T. Kuziyev. «Qish»

M. Toshmurodov. «Qish»

siqboyev, R. Ahmedovlarning ijodi katta ahamiyat kasb etadi. Masalan, T. Kuzievning «Qish» nomli suratini quyidagicha tahlil qilish mumkin:

1. Suratda qaysi faslga xos bo‘lgan ko‘rinish tasvirlangan?

2. Rassom surat orqali bizning e’tiborimizni nimaga qaratadi?

3. Suratning kompozitsiyasi, tuzilishi va undagi narsalarning nisbatlari qanday?

4. Rassom qish manzarasi ko‘rinishini qay darajada tasvirlab bera olgan?

Tasviriy san’at asarlarini kuzatib o‘rganishda tabiatni idrok etish bilan bir qatorda, tabiatga bo‘lgan muhabbat, qiziqish ortadi. Natijada tas-

Tengdoshlar ishi

Qish manzarasini tasvirlash

viriy san'atning tili, tasviriy san'at vositalari bo'lgan kompozitsiya, harakat markazi, muvozanat va ranglar haqida to'liq ma'lumotlarga ega bo'linadi.

Qish manzarasi rasmini chizish uchun rassomlarning asarlariga tayangan holda kompozitsiyalar asosida mustaqil ishlashga kirishilib, avval qish manzarasi kompozitsiyasi tuziladi va shu asosda qalamda chizib olinadi, so'ng rangda bajariladi.

1. Qish manzarasini tasvirlagan rassomlarni ayting?
2. Qish manzarasini tasvirlashning asosiy sharti nimada?
3. Ranglar manzaraning turli planlarida nimasi bilan bir-biridan farq qiladi?
4. Qish manzarasining ayrim ko'rinishlarini chizib olish qanday ahamiyatga ega?

Topshiriq. Qish manzarasini tasvirlash. Yangi yil bayramiga bag'ishlangan devoriy gazeta uchun rasm namunalarini olib kelish.

16-d a r s. «YANGI YIL» MAVZUSIDA DEVORIY GAZETA ISHLASH. NAZORAT ISHI

Yangi yil bayrami eski yilni kuzatib, yangi yilni kutib olishdan boshlanadi. Bu bayram esa, barcha davlatlarda an'anaviy bayram tarzida nishonlanadi. Bayramni archa atrofida nishonlash bir an'ana tusiga kirib qolgan. Yangi yil bayramida qorbobo va qorqizning kelishi ko'proq kutiladi.

Yangi yilni kutib olish barcha davlatlarda o'z oilasida nishonlanadi. Bu bayramda archa yasatilib, unga turli xildagi o'yinchoqlar osiladi va bezatiladi. Odamlar yuzida tabassum, bayram quvonchlari bo'ladi.

Albatta, «Yangi yil» mavzusida devoriy gazeta ishlanadi. Yangi yil bayramiga devoriy gazeta tayyorlashda ikkita vatman qog'ozni birlashtiramiz. Birlashtirilgan qog'ozga yangi yil mavzusining nomi bosh mavzu etib olinadi, yangi yil bayramiga bag'ishlangan rasmlar qalamda chiziladi. Tayyorlangan o'yinchoqlar rasmi gazetaning kerakli joylariga joylashtirib chiqiladi.

Yangi yil bayramiga tayyorlanayotgan devoriy gazetaning rasmlari, yozuv qismlari ranglar jihatidan bir-biridan farqlanadi va o'xshashliklari uyg'unlashtiriladi.

Yangi yilga bag'ishlangan devoriy gazetani yana bir bor ko'rib chiqiladi. Tayyorlangan gazetani maktabda o'tkaziladigan kechalarda, ota-onalarni yangi yil bayrami bilan tabriklashda foydalanish mumkin.

1. Yangi yil bayrami qanday bayram?
2. Yangi yil bayrami mavzusida rassomlar tomonidan ishlangan asarlarni tahlil qiling.
3. Yangi yil bayramiga bag'ishlangan devoriy gazetaga archa, qorbobo va qorqiz rasmlarini tasvirlang.
4. Devoriy gazetani tayyorlashda qanday ranglardan ko'proq foydalaniladi?

Topshiriq. Yangi yil bayramiga bag'ishlangan tasvirlar chizib kelish vazifasi beriladi.

17-d a r s. RANGTASVIRDA NATURMORT. NATURMORT JANRIDA YARATILGAN ASARLARNI BADIY IDROK ETISH

Naturmort – tasviriy san’atning o‘ziga xos mustaqil janri. «Naturmort» (nature morte) fransuzcha so‘z bo‘lib, «jonsiz tabiat» degan ma’noni anglatadi va unda ko‘pincha mehnat qurollari, sabzavot va mevalar, gullar, paranda va mayda hayvonlar tasvirlanadi, ya’ni naturmort san’atida insonning maishiy hayoti aks ettiriladi.

A. Perov. «Obionlar naturmorti»

Naturmort XVII asrning boshlarida Gollandiyada paydo bo'lib, ko'plab mamlakatlarga tarqalgan, ayniqsa, XVIII asrning o'rtasida tasviriy san'atda keng rivoj topgan mustaqil janr hisoblanadi.

Rangtasvir san'atining nodir ustasi, fransiyalik rassom Jan-Batist Simeon Shardenning «San'at atributlari» mavzusidagi naturmort asarini kuzatganimizda oddiy narsalarning yuksak badiiy tasvirini ko'ramiz.

O'zbekiston tasviriy san'atida rassomlardan N. Kashina, Z. Kovalevs-kaya, Y. Yelizarov, R. Ahmedov, G'. Abdurahmonov kabi ko'plab naturmort janrining ustalari o'lkamiz noz-ne'matlarini o'zlarining asarlarida mohirona ifodalaganlar.

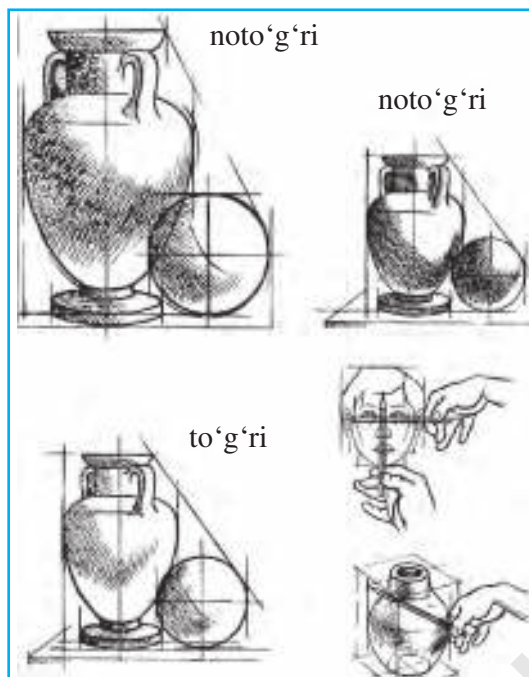
Naturmort mustaqil janr bo'lish bilan birga, mavzuli suratlardagi asarlarning mazmunini ochib berishda ko'maklashuvchi, uni to'ldiruvchi vosita bo'lib ham xizmat qiladi. Taniqli rassomlar G'.Abdurahmonovning «Tarvuzli naturmort» va Y. Yelizarovning «Naturmort» asarlarida turli mevalar, poliz ekinlaridan qovun va tarvuz, milliy matolar o'ta jozibali tasvirlangan. Mo'yqalam sohiblari asar mazmunini ochishda iliq sarg'ish, to'q qizil ranglarni atrofdagi yashiltob kabi turli-tuman ranglar bilan uyg'unlashtirib tasvirlashi tufayli suratning o'ta ta'sirchanligiga erishganlar.

Biror mavzudagi naturmort asarini yaratishda ijodkorning ko'z o'ngida bo'lajak naturmort yaxlitligicha gavdalanadi va unga mos narsalar tanlab, e'tibor bilan joylashtirish haqida fikr yuritadi, xomaki eskizlar chizadi va shu eskizlar asosida kompozitsiya tuzadi.

Naturmort mazmunli bo'lishi uchun kichikroq narsalar oldinda, yiriklari orqa ko'rinishda tasvirlanadi. Naturmort ufq chizig'idan pastroqda joylashtiriladi. Shunda narsalarning fazoviy holati va

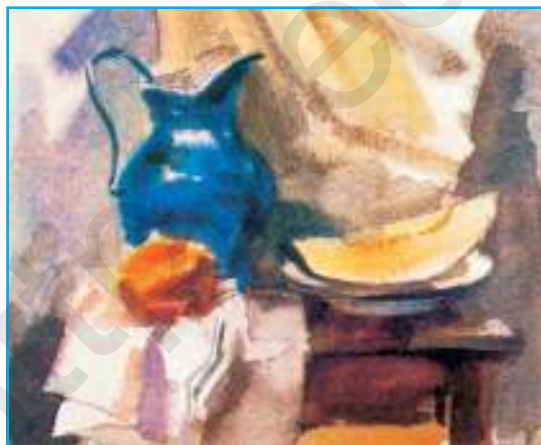
G'. Abdurahmonov. Naturmort

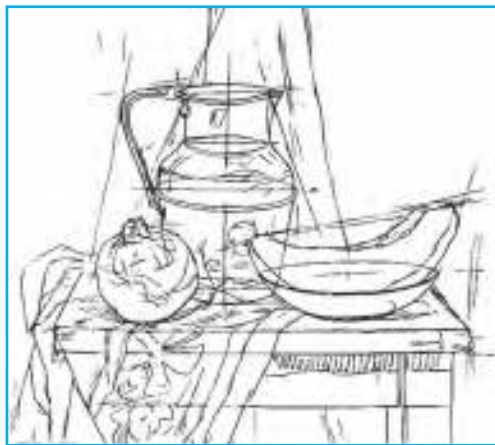
Naturmort kompozitsiyasi

tekisligi yaxshi ko'rinadi. Naturmort sinchiklab kuzatiladi. Naturmort kompozitsiyasini qog'ozga to'g'ri joylashtirish maqsadida qog'ozdan yasalgan maxsus asbob (videoiskatel)dan foydalanish yaxshi natija beradi. Bu asbob orqali aniqlangan kompozitsiya alohida kichik o'lchamdagi qog'ozda xomaki chizib ko'riladi. Qo'yilma kompozitsiyasi aniqlangach, asosiy ish katta o'lchamdagi qog'ozda bajariladi.

Naturmortning kompozitsiyasi belgilangandan keyin qo'yilmadagi har bir buyumning o'lchami, shakli (tuzilishi, rangi, yorug'-soyasi)ni aniqlashga o'tiladi, ya'ni naturmort chizishda umumiydan xususiyga va xususiydan yana umumiyga o'tish

Naturmort etudi

1-bosqich

2-bosqich

3-bosqich

jarayoniga amal qilinadi. Naturmortni tasvirlashda bosqichma-bosqichlikka amal qilish kerak. Ikki-uch narsaning tasvirini chizishda buyumlarning o'lchami jihatidan o'zaro farqini, oraliq masofani, soya va yorug'liklarning farqini ko'z bilan chamalab topiladi. Qalamni bosmagan holda ularning tasvir o'rni belgilab olinadi. Tasvir shakli topilgach, yorug'lik manbayi aniqlanadi. Chunki tasvirning muvozanat holatda turishi undan tushib turgan soyaga ham bog'liqdir.

Tushuvchi soya narsalarning fazoviyligi va qanday materialdan ishlanganligini aniqlashga yordam beradi. Buyumlarning o'z soyasi, yorug' qismi, o'zidan tushib turgan soya qalamda shtrixlar bilan chiziladi. Narsalarning perspektiv qisqarishlarini hisobga olib, har bir narsadagi yorug' va soya qoidalariga rioya qilgan holda tasvirlanadi. Keyin natura bilan fon o'rtasidagi och-to'qlikning farqi belgilanadi.

Naturmort kompozitsiyasi. Har qanday san'at asarining negizini kompozitsiya tashkil etadi. «Kompozitsiya» – (compositio) lotincha so'z bo'lib, tuzish, birlashtirish – turli bo'laklarni bir butun yaxlit biror g'oyaga mos holda birlashtirish ma'nosini bildiradi. Tasviriy san'atda kompozitsiya deb, badiiy asarning mazmuni, xarakteri va maqsadi bilan bog'liq holdagi qurilishi, qismlarning asar g'oyasiga muvofiq

joylashtirilishi va o'zaro munosabatiga aytiladi. Kompozitsiyada eng muhimi badiiy obrazni yaratish.

Tasviriy san'atda kompozitsiyaning simmetriya va asimmetriya, muvozanat, ritm, turg'unlik (statika) va harakat (dinamika), ikkinchi darajali narsalarga (asosiyga) bo'ysunish, ko'rish markazi va ko'pincha unga mos keladigan kompozitsion markazni bo'rttirib ko'rsatish kabi qoidalari mavjud.

Kompozitsiyaning asosiy talablari yaxlitlik, simmetriya va ritm. Tasodifan terilib qolgan narsalarni naturmort deb bo'lmaydi. Naturmort kompozitsiyasining ma'noli va ta'sirchan chiqishi uchun yagona mavzudagi, bir-biriga mos narsalar tabiiy bog'lanishda qo'yilishi kerak.

Qo'yilgan naturmortning asosiy g'oyasini qog'ozda tasvirlab ko'rsatib beriladi, ya'ni natura bilan tasvir o'rtasida to'la o'xshashlikka erishiladi.

Naturmort kompozitsiyasini qaysi nuqtadan kuzatishdan qat'i nazar u yaxlit bir butun ko'rinishga ega bo'lishi zarur. Naturaga nisbatan qiziqarli

ko‘rish nuqtasi tanlab olingach, qog‘oz varag‘ida ifodalanadigan naturmort naturadan to‘g‘ri aniqlab tasvirlanishi lozim.

1. Naturmort nima?
2. Naturmort janri nimani aks ettiradi?
3. Naturmortchi rassomlardan kimlarni bilasiz?
4. Naturmort kompozitsiyasi nima?

Topshiriq. Rasmdagi naturmort kompozitsiyasining tasvirlanishiga tushuncha bering.

18, 19-darslar. MILLIY IDISHLARDAN TUZILGAN MAVZULI NATURMORT (2–3 TA BUYUM)NI RANGTASVIRDA ISHLASH

Akvarel bo'yog'ida milliy idishlardan tuzilgan mavzuli naturmortni bajarish uchun 2–3 ta narsadan iborat bo'lgan, rang va tus munosabatlari bir-biridan farq qilgan, ular shakliga ko'ra unchalik murakkab bo'lmagan buyumlar bo'lishi kerak. Sodda narsalardan tuzilgan qo'yilmalarni astoydil ishlab, ijobiy natijalarga erishmasdan turib, murakkab natura qo'yilmalarini bajarishga o'tish noto'g'ri.

Akvarel bo'yog'ida mashqlarni muntazam ravishda bajarish va ularni asta-sekin murakkablashtirib borish maqsadga muvofiq.

Naturmortni akvarel bo'yoqlari bilan ishlash jarayonini (ko'rgazmali) amaliy namoyish etish uchun biroz murakkab bo'lgan mevalar va maishiy narsalardan tuzilgan natura qo'yilmasini olamiz. Qo'yilmadagi idish tekis yaltiroq yuzaga ega, shuningdek, ravshan ifodalangan (nur) shu'las mavjud. Hamma narsalar stol ustiga joylashtirilgan, orqada yorqin kulrangdagi devor foni va sidirg'a matolar. Mevalarda belgilangan yarimsoyalar aniq ko'rinib turibdi. Idishda iliq va sovuq reflekslar mavjud.

Bunday tuzilgan naturmortning qalamtasviri qiyinchilik tug'dirmaydi,

O'quv naturmorti

ammo ranglarda tasvirlash biroz murakkabroq, chunki mevalarning aniq rangini tasvirlash uchun rang munosabatlariga qat'iy amal qilishimiz kerak. Bo'yoqning dastlabki qatlamini qo'yishdan boshlab, rang munosabatlaridagi mutanosiblikni saqlab borish kerak. Akvarel bo'yoqlari qurigach, biroz oqaradi, shuning uchun ham ularni rang jihatdan to'qroq olish mumkin.

Akvarel bo'yoqlari bilan tasvirlash jarayonida narsa va buyum-

1-bosqich

2-bosqich

3-bosqich

4-bosqich

dagi yorug' bo'lib turgan qismlarni bo'yamaslikka harakat qilish kerak. Ranglar birdaniga olinib, kerakli joyga surtilsa, uning yonidagi tuslarni ham topish yengil ko'chadi.

Har bir narsaning hajmdor shaklini yorug'-soyaning tuslanishi bilan bog'liq bo'lgan rang o'zgarishlarini e'tibor bilan kuzatib borish kerak. Jigarrang idish yarimsoyada va yorug'likda xilma-xil rang turiga ega. Fondan tushayotgan reflekslar jigarrang emas, balki siyohrangdir. Undan tashqari, mevalar soyasida reflekslar mavjud, ular o'zaro och-to'qligi bilan va rang turlari bo'yicha farqlanadi.

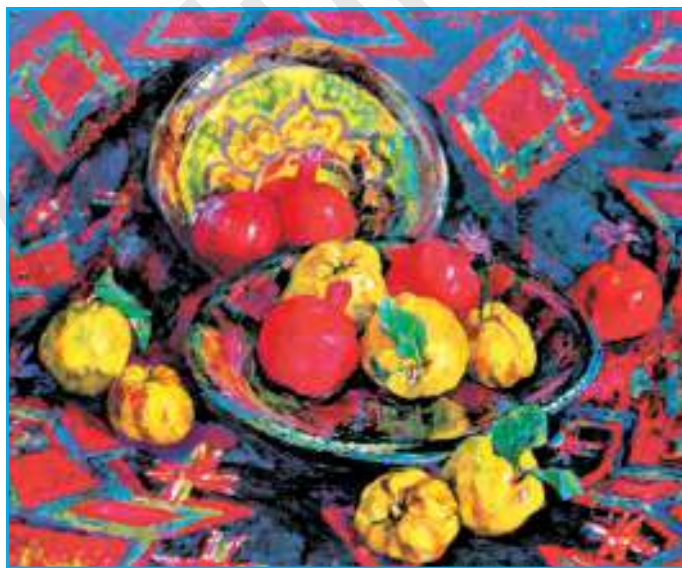
Eng muhimi, hamma buyumlarga bir vaqtning o'zida, och-to'qligi, rangdorligi va to'yinganligini taqqoslagan holda rang berish kerak. Demak, buyumlarni yakka kuzatmasdan, aksincha, to'plamni yaxlit ko'rishga harakat qilish lozim. Yonma-yon turgan ikkita narsaning rang farqlarini taqqoslash qiyin emas. Agarda oldimizda o'nta narsadan tashkil topgan naturmort bo'lsa, har bir buyumning rangini yakka holda va hammasi bilan birgalikda yaxlit taqqoslash zarur.

Har bir narsaning hajmdor shaklini ishlaganda iliq va sovuq rang turlarini diqqat bilan kuzatish lozim.

Buyumlarning och-to'qligi va rangdorligi fon bilan atrofidagi narsalar rangiga bog'liq bo'ladi. Soyalar to'qlashtirilsa, yorug' bo'lib, yanada yorqinlashadi.

Tasvirdagi buyumlarning old va orqa ko'rinishlari orasidagi kenglikni ko'rsatishga e'tibor qaratish lozim. Naturmortdagi narsalar bir-biridan turli masofada joylashadi, yaqindagi narsalar yorqinroq ko'rinadi.

Uzoqda turgan narsalarning ranglari yengilroq va xiraroq olinadi. Naturmortni tasvirlashda havo perspektivasining ta'sirini har doim ham natura-

Y. Melnikov. «Anor va behi»

da yengil sezish qiyin; shunga qaramay, buni perspektiva qonuniyati asosida qalam bilan tasvirlashda oldida turgan narsani yaqinroq joylashtirish, boshqasini esa, uzoqlashtirib tasvirlash kerak.

Narsalarning yoritilgan joylari aniq tashqi ko'rinishga ega. Soya va uzoq ko'rinishdagi tus va rang kontrastlari sustroq, shakllari esa, yaqqol tashqi ko'rinishga ega emas.

Soya va orqa ko'rinishdagi narsalarning tasviri umumlashtirilgan holda bo'ladi. Aynan shu joyda namligicha ishlash usulini qo'llagan ma'qul. Ishlashdan oldin qog'ozni toza suv bilan yumshoq latta yoki katta mo'yqalam yordamida bir sidra ho'llanadi. Ikki-uch daqiqadan so'ng, qog'oz suvni shimib olgach, akvarel bilan ishni boshlash mumkin. Bo'yoq surtmalari nam qog'oz yuzida yeyilib, bir-biri bilan qo'shilib, mayin va nozik o'tishlar hosil qiladi. Agarda biror-bir joyini ajratish lozim bo'lsa, qog'ozni quritib, kerakli bo'yoq surtmasi beriladi yoki quruq mo'yqalamda aniq rangli chegaraning talab etilgan joylari to'qlashtiriladi. Namligicha ishlash usuli tasvirni nihoyatda nozik va jozibali ko'rsatishga imkon tug'diradi.

Akvarel bo'yoqlari bilan ishlash jarayonida soya-yorug'dagi nozik o'tishlarni silliqlab borish kerak emas. Juda namlangan qog'oz, odatda, bo'rtadi, egiladi, ammo qurigan paytda yana tortiladi va ishni davom ettirish mumkin.

Milliy idish-tovoqlardan tuzilgan mavzuli naturmortlarni taniqli rassomlar asarlarida ham ko'rishimiz mumkin. Masalan, Y. Melnikovning «Anor va behi» naturmorti mavzuning yaqqol misolidir.

1. Milliy idish-tovoqlardan iborat naturmortni qanday tasavvur qilasiz?
2. Perspektiva qonuniyatlarini tushuntirib bering.
3. Bo'yoqning dastlabki qatlamini qo'yishdan boshlab nimalarga e'tibor berish kerak?
4. Naturmort mazmunini ochib berishda buyum, ashyolarning roli qanday?

Topshiriq. Milliy idishlardan iborat tuzilgan mavzuli naturmortni ishlash.

20-d a r s. RANG-TUSLARI JIHATIDAN QARAMA-QARSHI (KONTRAST) BUYUMLARDAN TASHKIL TOPGAN NATUROMORTNI GRAFIK USULIDA ISHLASH

Eng avvalo, naturmort uchun kerakli narsalar tanlab olinadi. Ular havorang yoki yashil sirlangan (emalli) kastrulka, ikki-uch dona sabzi, sariq yoki jigarrang sopol piyola, ikkita sholg‘om, bir nechta kartoshka hamda ikki-uch dona yorqin qizil, zarg‘aldoq va och pushti rangli mato-dan bo‘lishi kerak. Qo‘yilma uchun turli rangdagi va hajmdagi narsalar tanlab olinadi.

Naturmortdagi narsalar soni 2 yoki 3 donadan iborat. Kompozitsiya ji-hatdan chiroyli, qiziqarli va yaxlitlikda bo‘lishi zarur.

O‘quv naturmortini ishlash bosqichlari

Sopol ko‘za va sabzavotlardan tuzilgan naturmortning muhim tomonlaridan biri tasvirlanayotgan narsalarning fazoviy joylashishidir. Buyumlarining kattaroqlarini orqada, maydalarini esa, oldinroqda joylashtirib, biri ikkinchisini ozroq berkitib turadigan holatda qo‘yamiz.

Naturmortda rang-tusi jihatidan qarama-qarshi buyumlarning eng ahamiyatlisi ikkinchi qatorda joylashtiriladi. U shakli, rangi va tusi bilan ajralib turishi, kompozitsiyaning markazini tashkil qilishi zarur.

Naturmortning fazoviy holatini yaqqolroq tasvirlash uchun oldingi qatortga uncha katta bo‘lmagan, ammo yorqin buyum qo‘yilgan. Buyumlarga yorug‘lik nurlari old tomondan va yonidan yo‘nalgani uchun har bir narsaning hajmdorligi aniq ko‘rinib turibdi.

Naturmortni tasvirlashdan oldin uni kuzatib, eng yaxshi qarash nuqtasini topib, ufq chizig‘i belgilanadi. Tasvirning umumiy kompozitsiyasi topiladi. Naturmort tasviri bir nechta kichik o‘lchamda xomaki rasm chizma lavhalar orqali bajariladi. Ulardan eng muvaffaqiyatli chiqqani tanlab olinadi.

Qog‘oz yuzasida naturmortning o‘lcham mutanosibliklarining umumiy kengligi va balandligi yengil chiziqlar bilan belgilanadi. Har bir narsaning umumiy shakli, alohida qismlarning nisbiy o‘lchamlari topiladi. Har qaysi buyumning o‘ziga xos shakli, katta-kichikligi va turgan o‘rni aniq topilgandan keyin, ularning tuzilishi tahlil qilinadi, sinchiklab kuzatiladi. Shakllardagi mavjud perspektiv qisqarishlar ham aks ettiriladi.

Buyum tasvirlarini surat tekisligida joylashtirish vaqtida ularning asoslarini, ya‘ni ko‘rinmas qismlarini ham to‘liq chizish kerak. Shunday qilinganda ba‘zi narsalarning «muallaq» holatda bo‘lishi yoki bir narsaning ikkinchisiga «o‘yib» kirgandek bo‘lib qolishiga yo‘l qo‘yilmaydi. Naturmortni qalamda ishlab bo‘lgach, rang berishga o‘tiladi.

Naturmort rangtasvirini bajarishda keng tarqalgan ish uslubidan foydalanamiz. Bo‘yoq qatlamlarini ustma-ust qo‘yish **lessirovka** deb ataladi. Bo‘yoqning suyuq eritmasini tayyorlab olib, qog‘ozga qatlam tarzida surtilganda tagidagi qog‘oz tovlanib turadi. Bir sidra qo‘yilgan bo‘yoq qatlami qurigach, ustidan boshqasi surtiladi, ostki qatlamning ko‘rinib turishi tufayli yangi rang-tus hosil bo‘ladi. Qatlamlar soni ko‘paygan sari rang tobora boyib, ta’sirchanligi kuchayib boradi.

Naturmort tasvirini ishlash bosqichlari

Akvarel bo'yog'i bilan ishlashni boshlash tasvirning oppoq joyini belgilashdan boshlab, qolgan hammasi suyuq bo'yoq eritmasi bilan qoplab chiqiladi. Soyalarni birdan qoraytirib yubormasdan, asta-sekinlik bilan bir qatlam qurigach ikkinchisini surtish kerak.

Oxirgi bosqichda ingichka mo'yqalam bilan bo'laklarni ishlab chiqish, narsalarning asoslari yonidagi soyalarni biroz to'qlashtirib, naturmortning yaxlit va hamohang ko'rinishiga erishiladi.

O'quv naturmorti

1. Rang-tuslar nima?
2. Qarama-qarshi tushunchasi nima?
3. Naturmortda qarama-qarshilik tushunchasini ta'riflab bering.
4. Narsalar bir-biriga nisbatan qanday joylashtiriladi?

Topshiriq. Qarama-qarshi buyumlardan tashkil topgan naturmortni grafik usulida ishlash.

21-d a r s. XOTIRADAN NATURMORT KOMPOZITSIYASINI ISHLASH

Xotiradan asarlar kompozitsiyasini yaratishda mashhur rassomlardan I.Levitan, K.Bryullov, I.Repin, I.Ayvazovskiylarning eslab qolish qobiliyatlari yuqori darajada bo'lganligi ma'lum. Masalan, I.Repin «Volgadagi bur-laklar» asarining dastlabki eskizini xotiradan ishlaganini ko'ramiz.

Taniqli rassomlarimizdan O'.Tansiqboyev, R.Ahmedov, M.Nabiyev, A.Ikromjonov, A.Nur va boshqalar o'z asarlarini yaratishda dastlabki etud eskizlariga tayangan holda xotiradan san'at asarlarini yaratganlar. Masalan, A.Ikromjonovning «Sharqona naturmort» va M.Nuriddinovlarning natur-mort asarlari mavzuyimizning yaqqol misoli bo'la oladi.

Xotiradan naturmort kompozitsiyasini chizishning ahamiyati shun-dan iboratki, borliqdagi turli-tuman mavjud narsa, buyumlarning shakli, o'lchami, tuzilishi va xilma-xil rangini xotirada eslab qolish. Shuningdek, bu buyumlardan ma'lum mazmunga ega bo'lgan qiziqarli, chiroyli natur-mort kompozitsiyasini tuzib, uni xoti-radan tasvirlashdir.

Ayniqsa, xotirada naturmort tasvir-lash uchun uy-ro'zg'or buyumlaridan

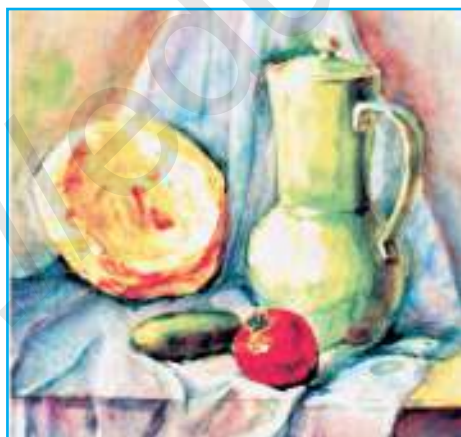
M. Nuriddinov. Naturmort

O'quv naturmorti

nihoyatda qiziqarli naturmortlar tuzsa bo'ladi. Uy-ro'zg'or buyumlaridan tashkil topgan naturmort qo'yiladi. Barcha diqqat-e'tibor qo'yilmaga qaratiladi.

Bu qo'yilgan naturmort atroflicha kuzatiladi, sinchiklab o'rganiladi. O'rganilgandan so'ng ma'lum daqiqalardan keyin biron-bir mato bilan naturmortning usti yopiladi. Shundan so'ng xotiradan naturmort kompozitsiyasini ishlashga kirishiladi.

O'quv naturmortini ishlash bosqichlari

1. Xotiradan naturmort ishlashdan maqsad nima?
2. Xotiradan naturmort kompozitsiyasini ishlash qanday amalga oshiriladi?
3. Xotiradan naturmort kompozitsiyasini ishlashda nimalarga e'tibor berish kerak?
4. M.Nuriddinovning «Naturmort» asariga izoh bering.

Topshiriq. Xotiradan uy-ro'zg'or buyumlaridan tashkil topgan naturmort kompozitsiyasini ishlash.

22, 23-d a r s l a r. TABIAT MANZARASI FONIDA NATURMORT ISHLASH

Tabiat manzarasi fonida naturmort ishlash jarayonining o'z qonuniyatlari mavjud. Bu ishni tartib bilan olib borish talab etiladi.

R. Ahmedov. Naturmort

Ketma-ketlik tartibini anglagan holda bajarilgan ish mahsuli muhim ahamiyatga egadir. Tabiat manzarasi fonidagi naturmort ishlashni nimadan boshlash, uning o'rtasida qanday talablarga javob berish va qay o'rinda tugallash kerakligini yaxshi bilmoq zarur.

Naturmortning foni manzara bo'lib, deraza oldiga qo'yilgan buyumlar bilan manzara oralig'ida fazoviy masofa joylashgan. Rang munosabatlari oldingi, o'rta va orqa ko'rinishda turli ranglarda bo'lishini anglashimiz lozim. Tasvirlashda havoyi perspektiva katta ahamiyatga ega. Deraza oldida joylashgan naturmortni tasvirlashda

umumiy yorug‘-soya, rang-tuslar va mushtarak ranglardan yorug‘-soya-li, rang-tusli uyg‘unliklarini katta qismlarida aniqlash muhimdir.

Tabiat manzarasi fonida naturmortni tasvirlaganda ufq chizig‘iga nisbatan qanday joylashishi ham katta ahamiyatga ega. Ma’lumki, ko‘z balandligidan pastroqda qo‘yilgan naturmort narsa tekisligida to‘la-to‘kis ko‘rinib turadi, narsalarning asoslari, ularning o‘zaro joylashishi yaqqol ko‘rinadi va tasvirlashda qulay bo‘ladi. Narsani to‘laroq ochib berish uchun yorug‘lik nurlari old tomonidan yoki yonidan tushadigan bo‘lishi kerak. Tabiiy yorug‘likning kuchi yetarli bo‘lmasa, naturmortning yon tomoniga sun‘iy yoritkich qo‘yiladi. Shunda oldingi narsalarda yorug‘-soya kontrasti keskin bo‘lib, ularning hajmdorligi bo‘rtib ko‘zga tashlanadi, sirtlar yaqqol ko‘rinadi. Ikkinchi plandagi narsalarda esa, ziddiyat kamroq seziladi.

O‘quv naturmorti

Nurlarning kuchi kamayib borgani sari uchinchi plandagi narsalardagi qarama-qarshilik yana ham mayinlashadi, ularning chegaralari fonning to‘q joylari bilan umumlashib ko‘rinadi. Naturmortni deraza yaqiniga qo‘yib, orqa fonida tabiiy manzara bilan tasvirlanadi. Naturmortga nurlar old tomondan tushadi, soya va reflekslar unchalik ko‘p bo‘lmaydi va predmetlarning o‘z rangi yaqqol, ochiq-oydin ko‘rinadi.

Tabiat manzarasi fonida naturmort ishlash mavzusida naturmortchi rassomlardan X.Matiss, Van-Gog, R.Ahmedov asarlaridan deraza oldida va tabiat manzarasida qo‘yilgan naturmort namunalari misol bo‘la oladi.

1. Tabiat manzarasi fonida naturmortni tasvirlashning asosiy sharti nimada?
2. Tabiat manzarasi fonida naturmortni tasvirlashda masofa qanday vositalar yordamida beriladi?
3. Ufq chizig'i nisbatan qanday olinadi?
4. Naturmortga nurlar qaysi tomondan tushadi?

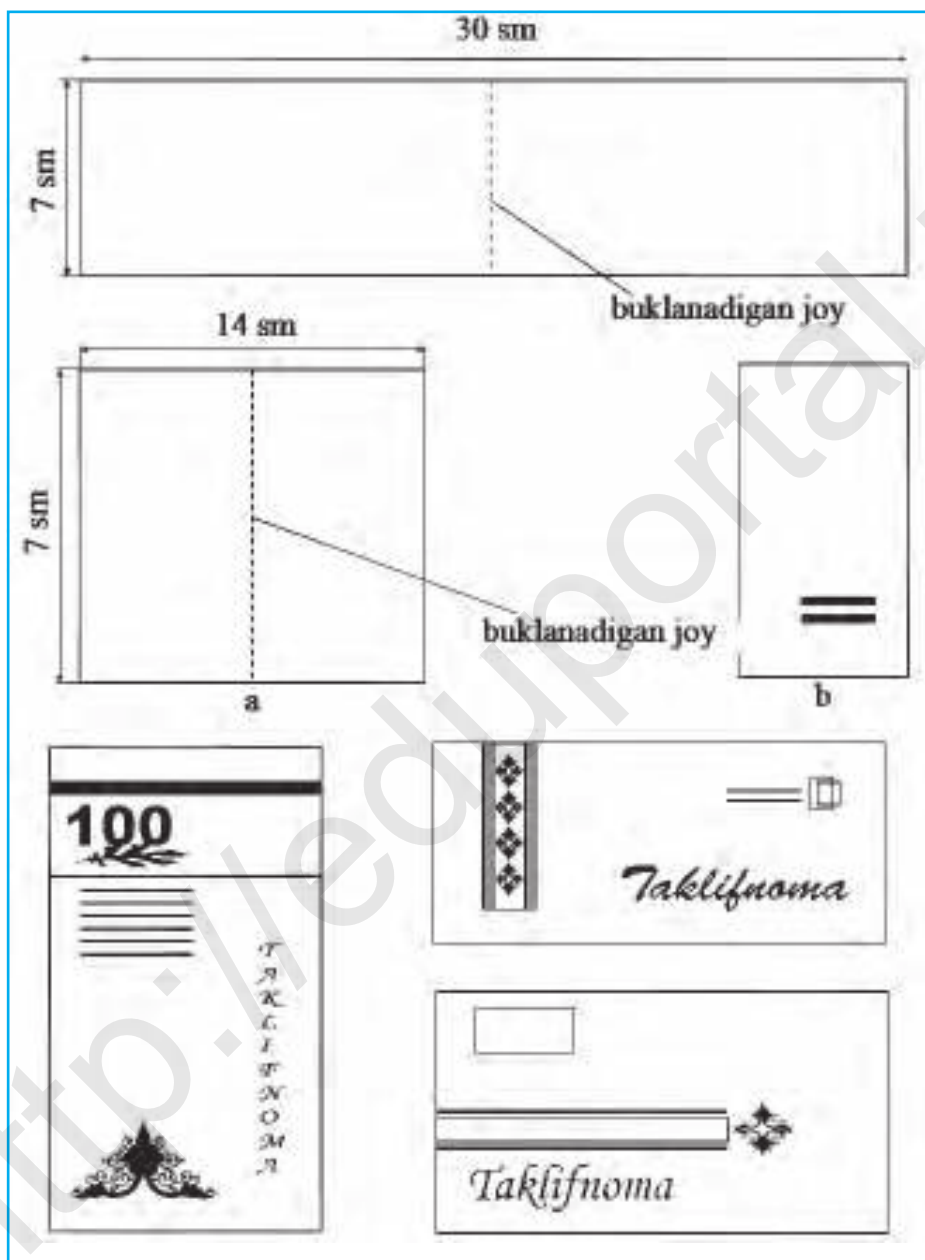
Topshiriq. Tabiat manzarasi fonida naturmort chizib kelish.

24-d a r s. BADIY BEZAK GRAFIKASI

Maktabda o'tkaziladigan kechalar, uchrashuvlar, ko'rgazmalarning ochilishi, ularning muhokamasi kabi tadbirlarni amalga oshirishda taklifnoma, ramzlarning ma'lum hissasi bor. Taklifnoma ko'p nusxada yoziladi. Shuning uchun u sodda va ravon bo'lishi zarur. Taklifnomani tayyorlashdan oldin uning eskizi (xomaki rasm) ishlanadi va jamoada muhokama qilinadi. Shundan so'ng, eskiz o'lchamidagi kattalikda kartondan shakl yasab olinadi. Keyin bu shakl oq qog'ozga qo'yilib, kerakli miqdorda qog'oz kesib olinadi. Taklifnomaning o'lchami 1:2 nisbatda bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Buklangan qog'ozning tashqi tomoniga «Taklifnoma» so'zi yoziladi. Bu so'z plakati, husnixat, trafaret harflarida yozilishi mumkin. Yozuvdan tashqari, turli tasvirlar yoki voqeaning mazmunidan darak beradigan rasmlar ham ishlash mumkin.

Taklifnomaning ichki tomonida taklif qilinayotgan shaxsning ismi, sharihi, bo'ladigan tadbirning nomi, qachon va qayerda o'tkazilishi va bu kechani kim tashkil qilayotgani ko'rsatiladi.

Har qanday davlatning o'z ramzi bo'ladi. Uning muqaddas timsollari – gerb, bayroq, madhiya hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining Davlat gerbi taniqli grafik rassom Anvar Mamajonov tomonidan yaratilgan va 1992-yil 2-iyulda tasdiqlangan.

O'zbekiston Respublikasi
Davlat gerbi

O'zbekiston Respublikasi
Davlat bayrog'i

Respublikamiz gerbining tuzilishi dumaloq shaklga ega. Uning chap tomonida paxtaning ochilgan chanoqlari, o'ng tomonida esa, bug'doy bo-shoqlari O'zbekiston bayrog'i bilan o'ralgan holda tasvirlangan. Gerbning yuqori qismida sakkiz burchak ichida yarimoy va yulduz tasvirlangan. O'rtada tasvirlangan qanotlarini yozib turgan Humo qushi xalqimizning tinchlik, totuvlik, farovonlik, baxt-saodatga intilish yo'lidagi orzu-umidlari-ni ifodalaydi.

Tasviriy san'atning ramzlar bilan shug'ullanuvchi sohasi mavjud, ular rangtasvir, grafika, dizayn san'atini o'zida mujassam etgan holda ramziy belgilarni tasvirlaydi.

O'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan ramzlar eskizini tavsiya qilamiz.

Badiiy harflar. Kitob matni yoki bo'limlarining boshlanishidan oldin turli bezakli harflar va mavzuli rasmlar tasvirlanadi. Bularni boshlanish bezaklar (bosh bezak) deb yuritiladi.

Muqova deb kitob varaqlarini birlashtiruvchi, qalin yoki yupqa bezakli qismga aytiladi.

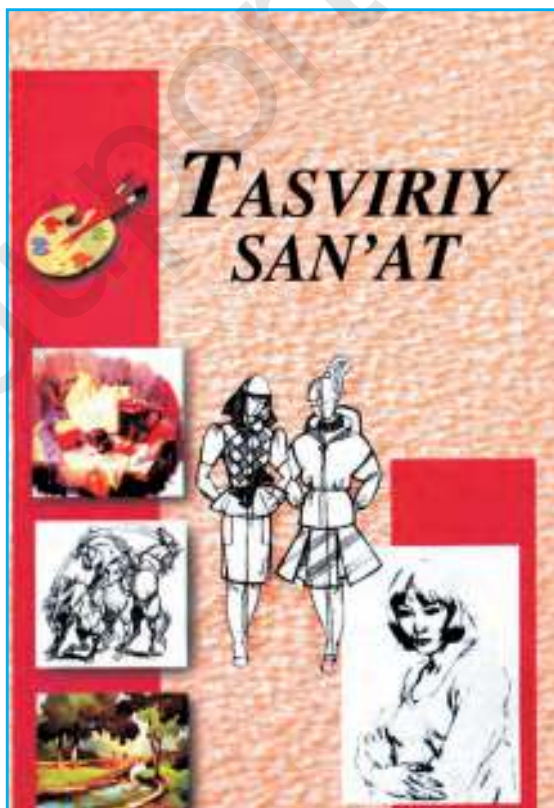
Matn boshlanishida birinchi harf boshqa harflarga nisbatan biroz katta-roq qilib yozilishi va turli naqsh, rasm va ranglar bilan bo'yalishi mumkin.

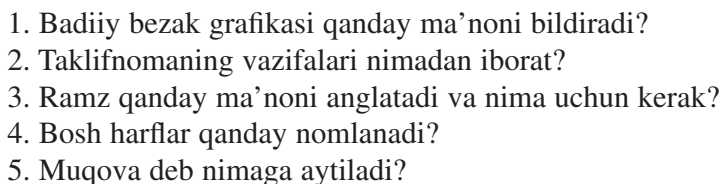

Buning nomi initials deb ataladi. «Initials» – lotincha soʻz boʻlib, lugʻaviy maʼnosi boshlangʻich harf, deganidir. Initiallarning koʻrinishi turlicha boʻladi. U boshqa harflardan oʻz rangi va shakli bilan ajralib turadi. Sodda rasmlar, naqshlar, gullar bilan bezatilishi mumkin.

Matn tamom boʻlgandan keyin uning tagiga soʻnggi bezaklar ishlanadi. U boshlanish bezaklariga nisbatan kichikroq boʻladi. Soʻnggi bezaklar sifatida turli naqshlar, gullar, ramzlar, kichik mavzuli rasmlar, oddiy chiziqchalar, har xil simbolik rasmlardan foydalaniladi. Soʻnggi bezaklar matnlarga tugallik berib, varaq betini bezaydi.

Muqova namunasi

**25-dars. 8-MART BAYRAMIGA DEVORIY
GAZETA ISHLASH. NAZORAT ISHI**

Devoriy gazetalarning turlari ko'p bo'ladi. Ular yumoristik, satirik, biron-bir bayramga bag'ishlangan maxsus gazeta bo'lishi mumkin. Maktabda devoriy gazeta yetakchi o'rinni egallaydi. Ular bayram kunlari munosabati bilan ham chiqariladi. Bugungi gazetamiz mavzusi 8-mart – Xalqaro xotin-qizlar bayramiga bag'ishlangan. Bu bayram kuni har bir o'quvchi o'z onasini, buvisini, opa-singillarini, o'qituvchisini bayram bilan tabriklaydi. Gazetaning nomi qog'oz formatining yuqori tomonida, gazeta sarlavhasi uchun ajratilgan qismda yirik harflar bilan yoziladi.

8 mart – Xalqaro xotin-qizlar bayrami

Tabrik so'zi

8-mart

Gazetaning nomini yozishda yozma, bosma, kursiv va turli badiiy harflardan foydalanish mumkin. Ayniqsa, mavzuga mos jozibali rasmlar katta rol o'ynaydi. Rasmlı gazeta mazmuniga muvofiq bo'lsa, o'quvchilarni o'ziga jalb qiladi.

Devoriy gazetani bezashda, bo'limlar sarlavhasiga, maqolalarga, so'nggi bezaklar va turli karikaturalarga e'tibor berish lozim bo'ladi. Masalan, 8-mart bayramiga bag'ishlangan devoriy gazetani faraz qilaylik. Bezatishda, albatta, chap tomonida ayollar, bahor gullari tasvirlanadi va sarlavha yirik harflar bilan yoziladi. O'ng tomoni ustunlarga bo'linadi, birida tabriklar, maqola, rasm-karikaturalar joylashtiriladi.

1. 8-mart bayrami qanday bayram?
2. Devoriy gazetani ishlaganda nimalarga e'tibor berish kerak?
3. Devoriy gazetani ishlaganda qanday bo'yoqlardan foydalaniladi?
4. Devoriy gazeta qanday qismlarga bo'linadi?

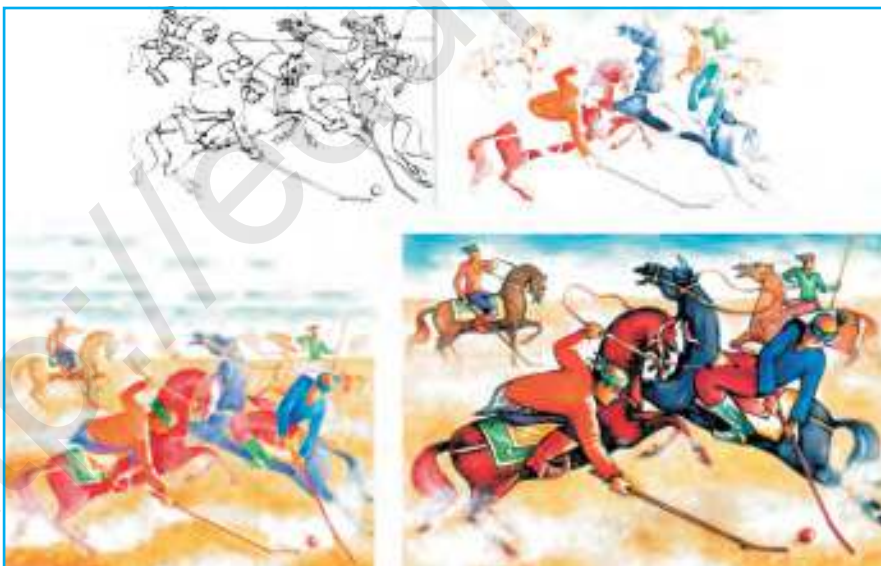
Topshiriq. 8-mart devoriy gazetasiga tabrik so'zlari, bayramga bag'ishlangan she'rlar va bayram gullari rasmini chizib kelish.

26-dars. NAVRO'Z BAYRAMIGA BAG'ISHLANGAN KOMPOZITSIYA ISHLASH

Navro'z – O'rta Osiyo xalqlarining an'anaviy qadimiy Yangi yil bayrami hisoblanadi. Kun bilan tunning baravar kelishi va tabiatning bahorgi uyg'onishi – 21-martdan yil boshi hisoblangan. Xususan, mamlakatimizda ushbu kunlarni munosib kutib olish uchun turli xil tantanali tadbirlar o'tkaziladi. Shuningdek, uy-joylarni tozalash, gul va daraxtlar o'tkazish, ota-ona, yaqin kishilar bilan diydor ko'rishish, marhumlarning qabrlarini ziyorat qilish odat tusiga kirgan. O'zbek xalqida Navro'z bayrami munosabati bilan sumalak, halim, ko'k somsa va milliy taomlar tayyorlanadi. Bayramning birinchi kunida mamlakatimizda turli xil sport o'yinlaridan – otchopar, uloq, kurash, dor o'yini, har xil bellashuvlar o'tkaziladi.

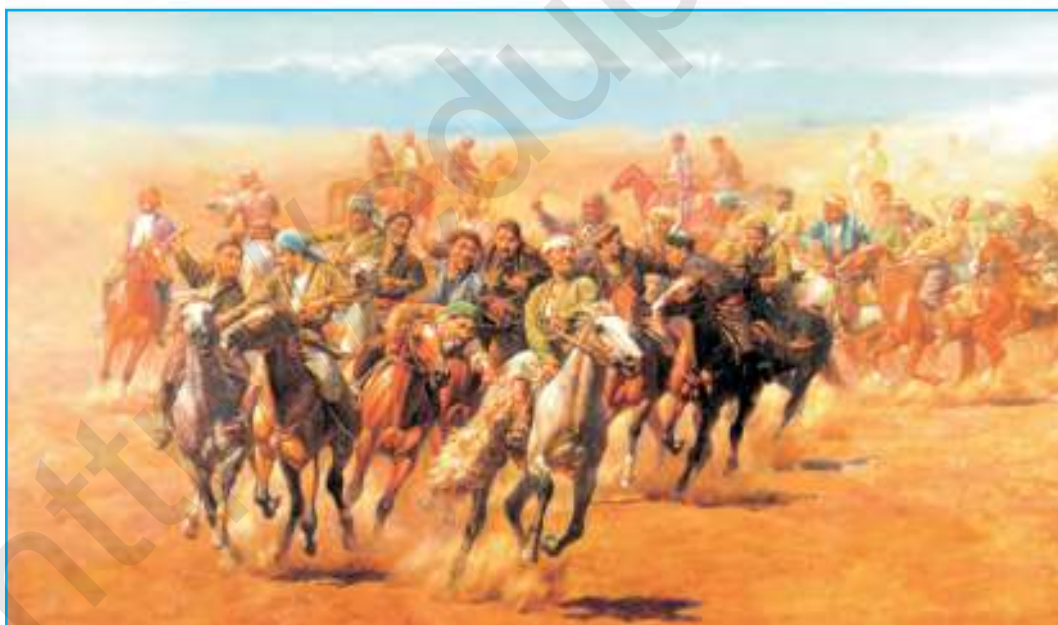

Y. Aralov. «Boysun»

Chavgon o'yini kompozitsiyasi

A. Alikulov. «Uloq»

Bunday kompozitsiyani tuzishda e'tiborni rassomlarimiz tomonidan yaratilgan san'at asarlariga qaratishimiz lozim. Masalan, Y.Aralovning «Boysun», N.Husanovning «Chavqon o'yini», A. Alikulovning «Uloq» deb nomlangan ijodiy asarlari Navro'z bayramiga bag'ishlangan kompozitsiyani chizishda yaqqol misol bo'la oladi.

1. Navro'z bayrami qanday bayram?
2. Navro'z bayramida qanday o'yinlar o'tkaziladi?
3. Xalqimiz Navro'z bayramiga qanday tayyorgarlik ko'radi?
4. Navro'z bayramiga bag'ishlangan rassomlar asarini tahlil qiling.

Topshiriq. Navro'z bayramiga bag'ishlangan kompozitsiya ishlash.

O'quvchi ishidan namuna

27 - d a r s. TASVIRIY SAN'ATDA PORTRET. PORTRET JANRIDA ISHLANGAN ASARLARNI BADIY IDROK ETISH

Inson obrazining yaratilishi portret san'ati deb yuritiladi. Portret janrida ayrim shaxs yoki kishilar guruhi tasvirga olinadi. Tasvirning o'ziga xosligiga ko'ra, portret dastgohli (kartinalar, byustlar, grafik asarlar) va mahobatli (naqsh, koshin, haykal), tantanali va intim, ko'krakdan va butun bo'y-basti, yon tomondan, anfas va boshqa ko'rinishda bo'ladi. Portret medallarda, miniatura uslubida ham bajariladi. Portret yakka, ikkilik va guruhli turlarga bo'linadi. Portretning o'ziga xos janri – avtoportret. Portret yaratishda insonning anatomik tuzilishidan tortib, ichki ruhiy, ma'naviy holati, shuningdek, tashqi ko'rinishidagi barcha jihatlar aks ettiriladi.

Portret tasviri ishlatilishi bo'yicha chiziqli va tusli bo'ladi. Chiziqli rasm och, yengil va umumlashtirilgan bo'ladi. Chiziqlar orqali badiiy obraz yaratiladi, jadvallar, shartli chizmalar, sinf doskasidagi tasvirlar shular jumlasidandir.

Ayrim buyumlarning sharpasi va tashqi ko'rinishi orqali xarakterli ko'rinishini tasvirlashda tusli tasvirning oddiy turi tanlanadi, bu siluet deb nomlanadi, ya'ni bir xil tekis tus bilan qoplanib, tashqi ko'rinish chizig'i orqali bajariladigan tasvir.

O'zbekiston xalq rassomi, akademik Malik Nabiyeu buyuk siymolar obrazini o'ziga xos talqin eta olgan iste'dodli mo'yqalam sohibidir. Uning «Amir Temur» portreti fikrimiz dalilidir. Buyuk sarkardaning taxtda o'ychan, qilich bandiga qo'llarini qo'yib o'tirgan holati mohirona tasvirlangan. Uning yurt tinchligi, xalq farovonligini o'ta ziyraklik bilan mushohada etayotganligi ishonarli ko'rsatilgan. Boshidagi shohlik toji barvasta qomati-

ga juda mos tushgan. Uning nihoyatda qattiqqo'lligi, dovyurak va abjirligi, o'ta zakovatligi yuz qiyofasida o'z ifodasini topgan.

M.Nabiyev o'z ijodida buyuk siymolarning tavalludi munosabati bilan ulug' mutafakkir olim Abu Rayhon Beruniyning portretini yaratdi. Abu Rayhon Beruniy buyuk qomusiy olim sifatida o'z zamonasining turli fanlarini – astronomiya, fizika, matematika, geodeziya, geologiya, mineralogiya asoslarini puxta egallagan M.Nabiyev ko'p izlandi, sharqshunos olimlarning fikr-mulohazalariga tayanib, fakt va ko'rsatmalar asosida, Beruniy yashagan tarixiy davrni chuqur o'rgandi, X–XI asr Xorazm tangalaridagi shohlar rasmi bilan tanishdi va nihoyat, Beruniy obrazini suratda aks ettirdi. M.Nabiyev buyuk olimning qiyofasini yaratishdagi izlanishlari orqali 1973-yili Beruniy tavalludining 1000 yilligi munosabati bilan yaratgan portretida, ulug' siymoning yaxlit obrazini gavdalantirdi. Rassom Abu Ray-

M. Nabiyev. «Abu Rayhon Beruniy»

T.Kuziyev. «Boysunqur Mirzo»

V. Fadeyev. «Temirchi Yaxshiboy portreti»

hon Beruniyni kamtar va sodda kishi sifatida tasvirlaydi. Uning ko‘zlarida donolik, idrok va ijodiy g‘ayrat tuyg‘ulari ko‘rinib turibdi. Bu portret ikkinchi marotaba ham ko‘rik g‘olibi bo‘ldi va UNESKOning «Kuryer» jurnali muqovasida va xorijiy mamlakatlarning ko‘pgina jurnal va gazetalarida hamda otkritka, marka, plakat tarzida bir necha bor nashrdan chiqarildi.

Inson obrazini yaratish tasviriy san’atda eng murakkab jarayon hisoblanadi. Tasviriy san’atning portret janri insonning ma’naviy qiyofasini o‘zida ifodalaydi. Portret orqali inson obrazini mohirona ko‘rsata olgan buyuk

I. Bahromov. «Ona» portreti

J. Umarbekov. «Xayol»

A. Bakirov. «Guli» portreti

Sh. Kuziyeva. «Madina» portreti

rassomlar qatoriga Kamoliddin Behzod, Leonardo da Vinchi, Rembrandt, shuningdek, o'zbek rassomlaridan Abdulhaq Abdullayev, Rahim Ahmedov, Chingiz Ahmarov, Malik Nabiyeu kabi bir qancha rassomlarni kiritish mumkin.

Portret ishlash bosqichlari

Odam boshining tasvirini ishlashda – umumiylikdan xususiylikka va xususiylikdan yana umumiylikka o'tish prinsipiga asoslanadi. Boshqacha aytganda, naturaning qismlarini tahlil qilish orqali umumiy shakl obrazini ifoda etish qoidasiga rioya qilish kerak.

O'quvchilar uni oson egallab olishlari va mazmuni bilan yaxshiroq tanihib chiqishlari uchun tasvir ishlash alohida-alohida bosqichlarga bo'linadi.

O'quvchilar rasm chizishda chiziqlardan qanday foydalanishi kerak, bosh shaklini birdaniga aniq chiziq bilan ifodalash kerakmi yoki faqat yengilgina chizish lozimmi, deb so'raydilar. Bu o'rinda qalam bilan ma'lum vaqt tahlil qilib, so'ng shaklni tasvirlash, qog'oz ustida tez-tez yurgizish va belgilar chizish kerak bo'ladi. Eng asosiysi, bosib chizmaslik. Chunki qora chiziqlar xatolarni ko'ra bilishni qiyinlashtiradi. Bu xatolarni tuzatish esa, undan-da qiyin.

Ko'rish xotirasini rivojlantirishga qaratilgan mashqlarni uyda ham davom ettirish foydali.

1. Suratda qanday voqea va kimlar tasvirlangan?
2. A.Beruniy portretining muallifi kim?
3. Suratlarda iliq ranglar ko'proqmi yoki sovuq ranglar?
4. Rassomlar surat orqali qanday g'oyani ilgari surgan?
5. Suratlarda kishilarning kiyimlari orqali ularning qaysi davrga mansub ekanliklarini bilsa bo'ladimi?

Topshiriq. Taniqli rassomlar asarlarini topib, tahlil qilish.

28, 29-d a r s l a r. «MEN SEVGAN QAHRAMON» MAVZUSIDA PORTRET ISHLASH

Portret ishlashda kishilarning tashqi qiyofasi va ichki psixologik xususiyatlari tasvir orqali ochib beriladi. Sevgan qahramonining portretini ishlashda biror shaxsga xos bo'lgan tashqi qiyofani, uning ichki dunyosini, xarakterini aks ettirish bilan birga, ma'lum tarixiy davrga xos fazilatlarini ham haqqoniy ifodalab beradi. Qahramonning ichki kechinmalarini uning yuz

tuzilishi, nigohi, yurish-turishi va kiyimida ko‘rish mumkin. Sevgan qahramonni turli ko‘rinishda tasvirlash mumkin:

samimiy, musavvir ma’lum bo‘lgan insonning o‘ziga xos xususiyatlarini bo‘rtirib, oshkora ifodalaydi;

tantanavor, ommaviy joylarga mo‘ljallangan mashhur kishilar portretlari. Ularda tasvirlangan insonning ko‘rsatgan xizmatlari, jamiyatdagi o‘rni, unga monand libos, interyer buyumlari ifodalanadi;

ijtimoiy, keng doiradagi hamjamiyat sinfining turmush tarzi ifodalanadi;

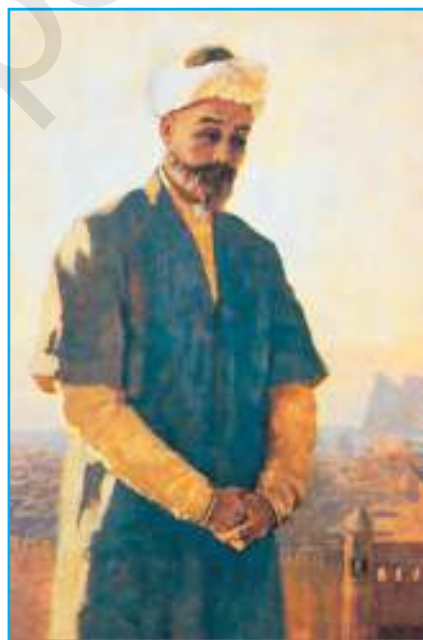
psixologik, unda xarakter yuksak badiiy mahorat bilan ifoda etiladi. Kompozitsiya tuzilishi jihatidan portretlar ko‘krakkacha, belgacha, tizzagacha, butun qomat va ko‘p qomatli bo‘lishi mumkin.

Men sevgan qahramonning portretini ishlashda uning o‘ziga xos xarakterini ifodalashda bosh va qo‘lning qismi katta ahamiyatga ega. Tasvirlanadigan qahramonlar qo‘l imo-ishoralari ko‘magida suhbatlashadilar va bu xususiyatlar ham xarakterni yoritishda yordam beradi. Qahramonning ko‘zini tasvirlash muhim ahamiyatga egadir. «Ko‘z – qalb ko‘zgusi» deyiladi xalq maqollarining birida. Ko‘z murakkab joylardan biri bo‘lib, o‘ta aniqlikni va tafakkurni jamlashni talab etadi.

Portret kompozitsiyasini boshlash hamda uning nisbati va ranglar yechimini topish uchun bir necha qalamchizgilar va

R. Xudoyberganov.
«Jaloliddin Manguberdi»

A. Abdullayev.
«Alisher Navoiy»

etudlar bajarish lozim. Qalamchizgilar va etudlar ishlab chiqilgandan so‘ng, ular umumlashtiriladi, xarakterli joylari belgilanadi, keyin yaxlitlik va uyg‘unlik ustida ish olib boriladi.

Men sevgan qahramon mavzusida portret ishlashda taniqli musavvirlar yaratgan asarlar portretlari yorqin misol bo‘lib xizmat qiladi. Ularning zamirida qandaydir ma’no yotganligini, xarakterining ochib berilishi va buyuk insonning ichki kechinmalarini ilg‘ab olish mumkin. Mashhur o‘zbek musavvirlari Abdulhaq Abdullayev, Rahim Ahmedov, Chingiz Ahmarov, Malik Nabiyeu va ko‘pgina boshqa rassomlar bu mavzuda ajoyib portretlar yaratganlar.

Abdulhaq Abdullayev tomonidan yaratilgan portretlar, «Men sevgan qahramon» mavzusiga yaqin bo‘lgan asarlari respublikamizning mashhur yozuvchilari, shoirlari, olimlari va artistlarining siymolari galereyasidan o‘rin olgan, u psixologik portretlarning zukko ustasidir.

1. Portretlarning qanday turlarini bilasiz?
2. Men sevgan qahramon portreti qanday bajariladi?
3. Mavzuli portret ishlaganda xarakterli xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Qaysi rassomlar mashhur shaxslarning portretlarini ishlagan?

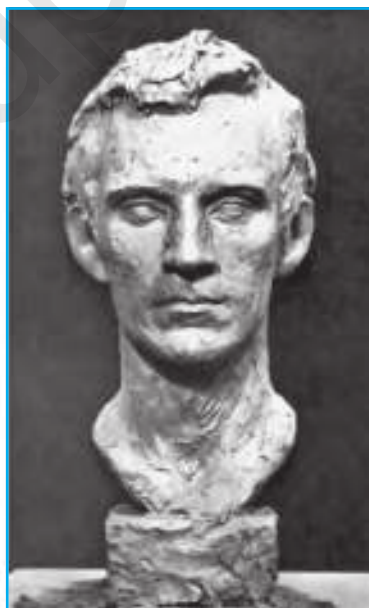
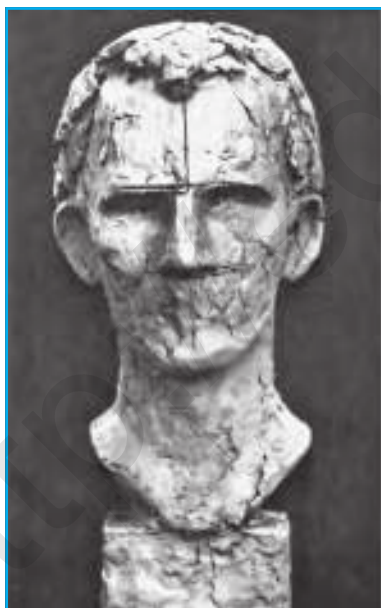

Topshiriq. «Men sevgan qahramon» mavzusida samimiy portret ishlash.

30-d a r s. PLASTILIN YOKI LOYDAN XARAKTERLI KAYFIYATDAGI PORTRET ISHLASH

Buyumning konstruktiv xususiyatlari va nisbatlarining xarakterli shakllarini qurish, o‘quvchilarning ko‘z bilan chamalash, qo‘lning harakatini o‘stirishga, vazifani izchillikda bajarish ko‘nikmasini tarbiyalashga, materiallar xususiyati to‘g‘risidagi bilimni egallashga ko‘maklashadi. Haykalta-roshlik uchun ishlatiladigan xomashyo – loy va plastilin hisoblanadi.

Tayyorlangan yaxlit loy yoki plastilin bo‘lagi olinadi. Xarakterli kayfiyatdagi portretni ishlash uchun haqiqiy suratiga qarab portret nusxasi yasaladi. Uning o‘lchamiga moslab loy yoki plastilin bo‘lakchalari tayyorlanadi.

Portret ishlash bosqichlari

«Xayol»

«Yangi ko'ylak»

«Qo'shiq»

Xarakterli kayfiyatdagi portretni ishlash uchun simdan boshning nisbatlari hisobga olinib, sxematik karkasi tayyorlab olinadi. Avval tuxumsimon shaklning ichini sim yog'ochlar bilan tugib, temir ushlagichga karkas tayyorlanadi. Temir ushlagichning pastki tomoni dumaloq yoki to'rtburchak shaklida bo'lib, uni oldindan tayyorlangan taxtachaga mahkamlanadi.

Karkasga loy yoki plastilin shakl bo'yicha yopishtiriladi. Yog'ochdan tayyorlangan stekdan foydalanish o'rinli hisoblanadi. So'ng tanlangan xarakterli kayfiyatdagi portretning qismiga dastlabki shakl beriladi. Bunda boshning bo'laklari burun, ko'z, lab, quloq va soch qismlari belgilanib, o'z o'rniga o'rnatib chiqiladi. Ulangan joylar yaxshilab silliqalanib, umumiy boshga ishlov beriladi.

Keyin tayyor portretning sirti suvda namlangan latta yoki barmoq bilan silliqalab chiqiladi. Endi tayyor bo'lgan xarakterli kayfiyatdagi portretga steklar yordamida badiiy ishlov beriladi.

Loydan ishlangan bo'lsa, soyada yaxshilab quritiladi. Xarakterli kayfiyatdagi portret jihatlarini ishlashda berilgan rasmlardagi haykaltaroshlar tomonidan yaratilgan haykallardan unumli foydalanish mumkin.

Buyum yasashda ko'proq kulrang loy qo'llaniladi. Loy quyidagicha tayyorlanadi: quritilgan kesakni mayda bo'laklarga bo'lib, ularni plastmasa idishga qatlam bilan joylashtiriladi, har bir qatlamga suv solib turiladi.

Bir kundan keyin loy puxtalik bilan xamirsimon holatigacha aralashtiriladi, agarda qo'lga yopishmasa, demak, loy ishlatish uchun tayyor holatga kelgan hisoblanadi.

Loydan yasalgan modelni guash bo'yog'ida xohlagan rangda bo'yash mumkin. Loyning qayishqoqligi, bo'yash imkoniyatining borligi, ayniqsa, bolalar uchun juda ham qiziqarli va qulaydir.

Plastilin – uzoq qurimaydigan, egiluvchan va yumshoq material. Bir xil rangdagi buyumlarni yasash uchun har doim tayyor material. Yasalgan buyumlarning shakli buzilmaydi va yorilmaydi, faqat ma'lum darajadagi is-siqlikda plastilin yumshaydi va eriydi, sovuqlikda esa qattiqlashadi.

1. Haykal portretini yasashda karkas qanday tayyorlanadi?
2. Stek nima?
3. Boshning bo'laklarini ishlaganda nimalarga e'tibor berish kerak?
4. Haykaltaroshlar asarlarini ta'riflab bering.

Topshiriq. Xarakterli kayfiyatdagi obrazning haykalini yasab kelish.

31-d a r s . «ADABIY ASAR QAHRAMONI» MAVZUSIDA PORTRET – ILLUSTRATSIYA ISHLASH

Mavzular bo'yicha kompozitsiyalar tuzishda adabiy asarlarga illu-stratsiyalar ishlash jarayonida bolalar ertak, hikoya, masal, doston qahramon-larining obrazlarini o'z rasmlarida ifodalashga harakat qiladilar. Bu ishlar bevosita kitob bezagi bilan bog'liq holda olib boriladi. Ularning ayrimlari miniatura rangtasviri uslubida bajarilishi ham mumkin.

Rassomlar tomonidan kitoblarga ishlangan illustratsiya va bezaklar kitob mazmunini aniqroq hamda tezroq tushunib olishga yordam beradi. Qadimgi vaqtlarda kitobni bezashga alohida e'tibor qaratilgan. Miniaturachilardan, ayniqsa, Kamoliddin Behzod, Sulton Muhammad, Qosim Ali, Mahmud Muzahhib, Muhammad Murod Samarqandiylar bu borada katta shuhrat qozonganlar.

XX asrning ikkinchi yarmida O'zbekistonda kitoblarni badiiy bezash-da I.Ikromov, V.Kedrin, M.Reyx, A.Osheyko, Q.Basharov, I.Kiriakidi,

F. Basharova. O‘zbek xalq ertaklariga illustratsiya

T.Muhamedov va boshqa rassomlar san’atning milliy badiiy an’alarini davom ettirib, katta yutuqlarni qo‘lga kiritdilar.

San’atning grafika turida muvaffaqiyatli ishlangan asarlardan biri – Qutlug‘ Basharovning «O‘zbek milliy o‘yinlari» deb nomlanadi. O‘z vaqtida Iskandar Ikromov tomonidan A.Navoiyning «Lirika» nomli to‘rt tomlik to‘plamiga ishlagan rasmlari rassom ijodining gullagan davrida yaratilgan ishlaridan hisoblanadi.

Illustratsiya kitob mazmuni bilan bog‘liq bo‘lib, uni tushunarli bo‘lishiga xizmat qiladigan rasmdir.

Ilyustrativ rasm ishlash darslari adabiyot darslari bilan o‘zaro aloqada amalga oshiriladi. Illustratsiya ishlashga kirishishdan avval rassom asarni yaxshilab o‘rganib chiqishi, asardagi voqea sodir bo‘layotgan davrga doir

T. Muhamedov. O‘zbek xalq ertaklari

materiallarni to‘plashi, o‘sha davr odamlarining madaniyati va turmushini, mamlakat tabiatini bilib olishi kerak bo‘ladi.

G‘afur G‘ulomning «Shum bola» asaridagi shum bola obrazi adabiy asar qahramoni sifatida olinib, unga illustratsiyalar ishlangan. Rasmlarda ko‘rib turganingizdek, bu illustratsiyalar bevosita kitob bezagi mazmuni bilan bog‘liq holda olib borilgan. Asardagi qiziqarli voqea, hodisalar tanlab olinib, ularga mos eskizlar chizilgan. Ushbu rasmlarda shum bolaning onasidan yashirincha xumdan yog‘ va hovlisidagi tovuqlarning tuxumidan olib ko‘chaga chiqib ketayotgan vaqtida

T. Muhamedov. Ertakka ishlangan illustratsiya

onasi uni ko'rib qolib, koyiyotgani tasvirlangan. Keyingi holatlarda shum bolaning o'z qilmishidan qo'rqib turgani, begonalarning uyiga kirib qolib, tandirning ichida yashirinib o'tirgani va o'zining qilgan shumligidan sevinayotgani, qolaversa, domlaning shum bolaga nasihat qilayotgan holatiga eskiz ishlangan.

Asar qahramoni obrazining tashqi ko'rinishlari, xatti-harakatlarida kambag'al, qashshoq, mehmondo'st, sodda ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Shundan so'ng turli variantlarda ishlangan ushbu dostonlarga asoslangan kompozitsiyalarni yordam tariqasida «Alpomish», «Go'ro'g'li», «Avazxon», «J.Manguberdi» kabilarning alohida tasvirlangan illustratsiyalari berilishi mumkin.

Asarga ishlangan illustratsiya kompozitsiyasini tuzishda turli xil illustratsiya rasmlaridan foydalanib, qalamda eskizi bajariladi. Qalamda bajarilgan eskizni birma-bir kuzatib, xatolari tuzatiladi.

1. Adabiy asarda qahramon qanday tasvirlanadi?
2. Adabiy asarlarning mazmuni qanday yoritiladi?
3. «Shum bola» asarida nimalar yoritilgan?
4. Asardagi obrazlar haqida qanday fikrdasiz?

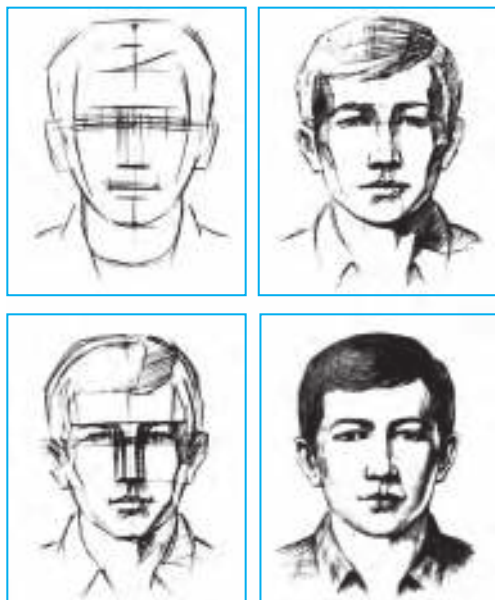

Topshiriq. Darsda qalamda chizilgan kompozitsiyani rangda bo'yab kelish.

32, 33-d a r s l a r. RANGTASVIR YOKI GRAFIK USULDA PORTRET ISHLASH

Portret chizishning birinchi bosqichi muhim ahamiyat kasb etadi. Portretning mazmunli chiqishi shu bosqichni to'g'ri bajarishga bog'liq. Chunki bu bosqich rasmning asosi hisoblanadi. Bajarish bosqichining qonuniyatlariga tayanib, boshning umumiy shakli qog'oz yuzasiga chiziladi. Bu yerda boshning oldingi va pastki tomonlaridan boshqa tomonlariga nisbatan ko'proq joy qoldiriladi. Undan chiziq yordamida boshning burilish yo'nalishini belgilab, tik o'rta chiziq o'tkaziladi, bu chiziq ensa, qosh oralig'ining, burun uchi va engak ko'tarmasining tayanch nuqtalaridan aylana tarzdagi chiziqni hosil qiladi. Tayanch nuqtalaridan ko'z o'qlariga parallel yordamchi chiziq-lar yuritilib, boshning asosiy nisbatlari belgilanadi. Taqqoslash uchun nisbat o'lchamiga burunning uzunligi olinadi. Bu yerda ko'zning o'qlari boshning ham gorizont al o'qi bo'lib hisoblanadi. Shu chiziq uzunligidan ko'zlarning chetki nuqtalari, quloqning eshitish teshigi tashqi shakli belgilab olinadi.

Ikkinchi bosqichda boshning asosiy mushaklarining umumiy shakl tuzilishi belgilanadi.

Portretni tasvirlash bosqichlari

Avvalgi bosqichda burunning o'rnini belgilangan bo'lsa, endi uning umumiy chiziqli qanqasi tasvirlanadi. Uning umumiy shakli prizmagacha o'xshab, to'rtta tekislikdan iborat. Burunning eni ko'zning uzunligiga teng va shu qatori ko'zning chekka nuqtasi bilan boshning chekka jiyak chizig'iga qadar oraliq o'lchami ham baravar bo'lishi mumkin. Shunday qilib, burunni boshning ko'ndalangini o'lchaydigan o'lcham hisoblanadi. Boshning ko'ndalangi yetti burun eniga teng (ikki quloq suprasini hisobga olgan holda). Bu o'lcham bilan boshning tik uzunligini ham belgilash mumkin, lekin ko'proq

boshning bo'yi burun uzunligi bilan o'lchab kelingan. Shu o'lcham bilan hisoblaganda boshning uzunligi uch yarim burun uzunligiga teng keladi. Bu taqqoslash quyidagicha: engakning ostki chekka nuqtasidan burun uchigacha, undan qosh chizig'igacha va qoshdan peshana do'mbog'igacha bo'lgan oraliqlar. Peshana do'mbog'idan tepagacha bo'lgan oraliq shu o'lchamning yarmiga teng keladi. Burunni tasvirlash jarayonida uning ikki tomonida ko'z kosasining umumiy shaklini chizib, ichiga sharsimon ko'z olmasi belgilanadi. Undan ustki qovog'i bilan ostki qovog'ining ko'z o'rtalig'idan qanchalik masofada joylashganligi aniqlanadi. Ko'zni tasvirlash vaqtida ikkalasini ham bir paytda (parallel) chizish kerak, chunki ular bosh (yuz)ning ikki tomonida simmetrik tekislikda joylashgan. Quloqni chizganda ham shu uslubni qo'llash kerak. Shu yerda bir narsani eslatib o'tish joiz. Burunni tasvirlash mobaynida quloqning ham tuzilishini belgilash kerak, chunki ularning uzunligi bir xil va bir qatorda joylashgan.

Tasvirlanayotgan bosh oldidan emas, balki to'rtidan uch qism burilishida bo'lgani uchun keyingi ko'rinishdagi ko'z yoki quloq yaqinroqda joylash-

gan ko'z bilan quloqdan ozgina bo'lsa ham kichikroq bo'ladi. Bu perspektiva qonuniyati bo'lib, uni amalda qo'llash yoddan chiqmasligi zarur.

Og'iz tuzilishini chizganda burun bilan engak oralig'i uch bo'lakka bo'linadi. Yuqori bo'lakda og'iz joylashadi, bo'lak chizig'i og'izning o'q chizig'i hisoblanadi. So'ngra og'izning chekka nuqtalari – yuqori va pastki labning oraliq nisbatlari belgilanadi. Yuqori labni burun bilan bog'lovchi qirrasiga chiziqlar yuritiladi, chiziqning lab bilan qo'shilgan joyi yuqori tomoniga nisbatan kengroq bo'ladi.

Umuman, bosh mushaklarini chizish mobaynida ularning nisbatlarini tekshirib, soya-yorug'lari belgilanib, shtrixlarning berib borilishi maqsadga muvofiq.

Uchinchi bosqich – sochni tasvirlash jarayoni. Sochni chizganda uning yorug' qismi odam yuzining soyasiga nisbatan to'q qora bo'ladi. Shtrixlarni sochning yo'nalishiga qarab yuritish lozim, chunki bu uning tabiiyligini ko'rsatadi. Bu bosqichda ko'zni chizishga ham ahamiyat berish lozim. Ko'z odam yuzining «oynasi». Ko'z orqali kishining ichki dunyosi va yosh xususiyatlarini ifodalash mumkin. Shuning uchun rasmdagi tasvir odamning tabiiy ko'rinishiga o'xshashligi ko'proq ko'z yoki ko'z qorachig'ini mohirona tasvirlashga bog'liq.

Yuqoridagi uch bosqichda tasvirlash umumiydan xususiyligiga qarab ishlangan bo'lsa, bu yerda, aksincha, xususiyligidan umumiyga qarab tasvirlanadi, ya'ni boshning ko'rinishi umumlashdirilib yakunlanadi.

Portretni rangtasvirda chizish ham muhim ahamiyatga ega. Grafik usulida bajarish kabi rangtasvirda ham bosqichli tasvirlar ishlash mumkin. Rang bilan ishlaganda unda xilma-xil bo'yoqlar bo'lmasligi kerak. Portretni rangda ishlash uchun asosiy ranglarni ifodalovchi bo'yoqlarni topib, ularndan to'g'ri foydalanish lozim.

Tengdoshlar ishlari

1. Grafik usulida portret qanday bajariladi?
2. Portretni bajarishda nimalarga e'tibor berish kerak?
3. Qog'ozga qanday joylashtiriladi?
4. Portretida nisbatlar o'lchami qanday amalga oshiriladi?
5. Portret ishlashda shtrix yo'nalishi qanday yuritiladi?

Topshiriq. Rangtasvirda portret ishlash.

34-d a r s. YIL DAVOMIDA BAJARILGAN ISHLARNING YAKUNI

Yil davomida o'zlashtirilgan bilimlarni aniqlash yuzasidan savollar bilan boshlanadi. Ular quyidagi mazmunda bo'ladi.

1. Tasviriy san'atning qanday ifodaviy vositalarini o'rgandingiz?
2. Tasviriy san'at darslarida qanday o'quv qurollari ishlatiladi?
3. Tasviriy san'atda qanday atamalarni bilasiz?
4. Rassomlarning qaysi asarlari nomlarini bilasiz?
5. Haykaltaroshlarning qaysi asarlarini bilasiz?
6. Animalistik janr nima va kimlar bu janrda ishlagan?

Berilgan javoblar orqali bilimlar aniqlanadi. Yil davomida bajarilgan amaliy ishlar (qalamtasvir, rangtasvir, haykaltaroshlik va boshq.) namoyish etilib, tahlil qilinadi.

Navbatdagi topshiriqlarda yozgi ishlar haqida yo'l-yo'riq va ko'rsatmalar beriladi. U taxminan quyidagi mazmunda bo'ladi.

Yil davomida tasviriy san'atdan egallangan malakalarni mustahkamlash va bilimlarni kengaytirish maqsadida yozgi ta'til kunlarida tasviriy san'at bilan shug'ullanib turishga to'g'ri keladi. Buning uchun vatman va akvarel qog'ozlar, oddiy qora va

rangli qalamlar, akvarel bo'yog'i, mo'yqalamlar, plastilin, ko'mir, sangina va boshqalarni ishga taxt qilib qo'yish kerak.

Tasviriy va amaliy san'atga oid reproduksiyalarni, rassomlar asarlarining nusxalarini turli jurnallardan olib to'plash kerak bo'ladi. Albatta, asarni yaratgan rassomning va asarning nomini, yilini yozib qo'yish lozim. Ta'til kunlarida tevarak-atrofingizdagi go'zal manzaralarni bo'yoqda ishlash, qush va hayvonlarning haykalini plastilin yoki loyda bajarish ham qiziqarlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdirasilov S., Tolipov N., Oripova N. **Rangtasvir.** – T.: “O‘zbekiston”, 2006.
2. Abdirasilov S., Boymetov B., Tolipov N. **Tasviriy san'at.** –T.: “Cho'lpon” nashriyoti. 2012.
3. Abdirasilov S. **Tasviriy san'at va uni o'qitish metodikasi.** –T.: “Ilm-Ziyo” nashriyoti. 2011.
4. Abdirasilov S. **Tasviriy san'at o'qitish metodikasi.** –T.: “Fan va texnologiya” nashriyoti. 2012.
5. Kuzyev T., Egamov A., Qanoatov T., Nurqobilov A. **Rangtasvir. 5–9-sinflar.** «San'at» jurnali nashriyoti, –T.: 2004.
6. Nurtayev O'N. **Rangshunoslik asoslari.** –T.: “Ilm-Ziyo” nashriyoti, 2008.
7. Xasanov R. **Maktabda tasviriy san'at o'qitish metodikasi.** –T.: “Fan”, 2004.

MUNDARIJA

I CHORAK

1-dars. Tasviriy san'atning ifoda vositalari haqida suhbat (Reproduksiyalarni tahlil etish asosida)	3
2,3-darslar. Qalamda turli chiziq (shtrix)lar yordamida tasviriy obrazlar yaratish.....	29
4-dars. Oq va qora ranglardan grafik rasm ishlash	36
5-dars. Xotirjam, o'ychan holatlarni ifodalovchi manzarani tasvirlash.....	40
6-dars. Hajm – haykaltaroshlik asosi. Odam haykalini yasash.....	43
7-dars. Oydin tundagi yoki quyoshning botish chog'idagi daraxtni tasvirlash.....	49
8,9-darslar. Rangtasvir xususiyatlari (Asarni badiiy idrok etish asosida)	51

II CHORAK

10-dars. Rangtasvir va grafikada manzara. Manzara janridagi asarlarni tahlil etish va ijodiy ish	58
11-dars. Tabiatning obrazli manzarasini ishlash	64
12-dars. Sharqona shahar tasvirining eskizini ishlash	68
13-dars. Tasviriy san'atda animalistik janr. Suhbat va amaliy ish	70
14-dars. «Men sevgan hayvon» mavzusida rasm ishlash.....	73
15-dars. «Qish manzarasi» mavzusida rasm chizish	76
16-dars. «Yangi yil» mavzusida devoriy gazeta ishlash. Nazorat ishi.....	78

III CHORAK

17-dars. Rangtasvirda naturmort. Naturmort janrida yaratilgan asarlarni badiiy idrok etish	80
18, 19-darslar. Milliy idishlardan tuzilgan mavzuli naturmort (2–3 ta buyum)ni rangtasvirda ishlash	86
20-dars. Rang-tuslari jihatidan qarama-qarshi (kontrast) buyumlardan tashkil topgan naturmortni grafik usulida ishlash	90
21-dars. Xotiradan naturmort kompozitsiyasini ishlash	94
22, 23-darslar. Tabiat manzarasi fonida naturmort ishlash	96
24-dars. Badiiy bezak grafikasi (taklifnoma, ramz, badiiy harf va hokazo)	98
25-dars. 8-Mart bayramiga devoriy gazeta ishlash. Nazorat ishi	102
26-dars. Navro'z bayramiga bag'ishlangan kompozitsiya ishlash	103

IV CHORAK

27-dars. Tasviriy san'atda portret. Portret janrida ishlangan asarlarni badiiy idrok etish.....	107
28, 29-darslar. «Men sevgan qahramon» mavzusida portret ishlash	112
30-dars. Plastilin yoki loydan xarakterli kayfiyatdagi portret ishlash	114
31-dars. «Adabiy asar qahramoni» mavzusida portret – ilustratsiya ishlash	117
32, 33-darslar. Rangtasvir yoki grafik usulda portret ishlash.....	121
34-dars. Yil davomida bajarilgan ishlarning yakuni.....	124
Foydalanilgan adabiyotlar.....	125

O'quv nashri

Tursunali KUZIIYEV, Sunatilla ABDIRASILOV,
O'rinboy NURTOYEV, Asqarali SULAYMONOV

TASVIRIY SAN'AT

5-sinf

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
5-sinfi uchun darslik*

Muharrir	<i>L. Igamova</i>
Badiiy muharrir	<i>H. Qutluqov</i>
Texnik muharrir	<i>L. Xijova</i>
Musahhih	<i>M. Ishonxonova, S. Salohutdinova</i>
Kichik muharrir	<i>D. Xolmatova</i>
Kompyuterda tayyorlovchi	<i>F. Botirova</i>

Nashriyot litsenziyasi AI №158, 14.08.2009.

Bosishga 2015-yil 29 iyunda ruxsat etildi.

Bichimi 70x90^{1/16}. Ofset qog'ozi. «Times New Roman» garniturasida. Kegli 13; 11,5.

Ofset usulida bosildi. Shartli bosma tabog'i 9,36. Nashr tabog'i 10,52.

Adadi 34 000. Buyurtma № 19-16.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining «O'zbekiston»
nashriyot-matbaa ijodiy uyida chop etildi.
100129, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20. Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz www.iptd-uzbekistan.uz

Ijaraga berilgan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

T/r	O'quvchining ismi va familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbari-ning imzosi	Darslikning topshiril-gandagi holati	Sinf rahbari-ning imzosi
1						
2						
3						
4						
5						
6						

**Darslik ijaraga berilib, o'quv yili yakunida qaytarib olinganda
yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash
mezonlariga asosan to'ldiriladi:**

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati.
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarida yozuv va chiziqlar yo'q.
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib, chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan.
Qoniqarsiz	Muqovaga chizilgan, yirtilgan, asosiy qismdan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan. Darslikni tiklab bo'lmaydi.